

Tomasz Domański

(Historical Research Office of the Institute of National Remembrance, Branch in Kraków,
Delegacy in Kielce, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-9992-4160>

e-mail: Tomasz.Domanski@ipn.gov.pl

Prześladowania Żydów na prowincji Kreishauptmannschaft Kielce w latach 1939–1941¹

*Persecution of Jews in the Province of the Kreishauptmannschaft Kielce
in 1939–1941*

ABSTRACT

The subject of the Holocaust perpetrated by the German state against the Jews during World War II already has a rich literature. One of the less researched issues is the period of the first phase of the Holocaust in the provincial areas (villages and small ghettos). The

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Tomasz Domański, the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance, Branch in Kraków, Delegacy in Kielce, 1 Na Stadion Avenue, Kielce 25-127, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance			
SUBMITTED: 2021.09.30	ACCEPTED: 2022.05.06	PUBLISHED ONLINE: 2022.12.14	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS			

¹ Do momentu ustanowienia niemieckiej administracji w 1939 r. używam terminu powiat kielecki.

presented text discusses the process of ghettoization, indirect extermination (exploitation, starvation, diseases, imprisonment in the ghetto) and direct crimes against Jews in the provincial areas of the occupying county of Kielce – Kreishauptmannschaft Kielce. The results of the research indicate that the course of the first phase of the Holocaust in this area did not differ from the phenomena described in the literature with reference to other areas of the General Government. A drastic deterioration of living conditions took place from the middle of 1941, in connection with the creation of ghettos, the deportation of thousands of Jews from the territories incorporated into the Third Reich to previously small Jewish centres, and the application in practice of the Third Decree on the restriction of the right of residence in the General Government of 15 October 1941. Besides, it was established that at least 98 Jews living in the Kreis Kielce province were repressed in the German prison in Kielce. However, the German authorities did not succeed in breaking contact between Jews imprisoned in the ghettos and the Polish population.

Key words: Germans, Jews in Poland, Holocaust, Kreis Kielce, Gendarmerie

STRESZCZENIE

Problematyka Holokaustu dokonanego przez państwo niemieckie na Żydach podczas II wojny światowej posiada już swoją bogatą literaturę. Jednym z mniej rozpoznanych badawczo zagadnień jest okres pierwszej fazy Holokaustu na obszarach prowincjonalnych (wieś i małe getta). W przedstawionym tekście omówiono proces gettoizacji, Zagłady pośredniej (eksploatacja, głód, choroby, uwięzienie w getcie) oraz zbrodni bezpośrednich dokonanych na Żydach na obszarach prowincjonalnych kieleckiego starostwa okupacyjnego – Kreishauptmannschaft Kielce. Wyniki badań wskazują, że przebieg pierwszej fazy Holokaustu na tym obszarze nie odbiegał od zjawisk opisanych w literaturze odnoszącej się do innych obszarów Generalnego Gubernatorstwa. Drastyczne pogorszenie warunków bytowych nastąpiło od połowy 1941 r. w związku z tworzeniem gett, deportowaniem do małych dotychczas skupisk żydowskich tysięcy Żydów z terenów wcielonych do III Rzeszy oraz stosowaniem w praktyce III rozporządzenia o ograniczeniu prawa pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r. I to los przesiedleńców okazywał się najtrudniejszy (wysoka śmiertelność). Poza tym ustalono, że co najmniej 98 Żydów zamieszkujących prowincję Kreis Kielce represjonowano w niemieckim więzieniu w Kielcach. Władzom niemieckim nie udało się natomiast przerwać kontaktów między Żydami uwięzionymi w gettach, a ludnością polską.

Słowa kluczowe: Niemcy, Żydzi w Polsce, Holokaust, Kreis Kielce, Żandarmeria

WPROWADZENIE

Pierwsza faza Holokaustu, obejmująca lata 1939–1941, wciąż skrywa szereg wątków, mniej eksplorowanych w obszarze studiów żydowskich. Bez wątplenia zaliczają się do nich badania nad prześladowaniami przedstawicieli narodu żydowskiego zamieszkującymi wioski, osady i miasteczka, innymi słowy: szeroko rozumianą prowincję okupowanych ziem

polskich². Zaniechania na tym polu widoczne są także dla Kreishauptmannschaft Kielce. I chociaż powyższa problematyka pojawiła się w publikacjach Krzysztofa Urbańskiego, Adama Rutkowskiego, Sary Bender³, Jacka Andrzeja Młynarczyka⁴, Roberta Seidla⁵ czy Jolanty Kraemer⁶, to jednak trudno uznać to zagadnienie za badawczo wyczerpane. Niniejszy artykuł ma na celu uzupełnienie wiedzy w zakresie zbrodni i prześladowań popełnionych przeciwko Żydom (w tym szczególnie w więzieniu w Kielcach) z jednoczesną prezentacją struktur policyjnych odpowiedzialnych za powyższe czyny. Tekst zawiera również omówienie elementów Zagłady pośredniej takich jak: bezprawne przesiedlenia do miast i miasteczek położonych w Generalnym Gubernatorstwie, proces gettoizacji, antyludzkie warunki życia w gettach, praca niewolnicza⁷. Cezurę czasową niniejszego artykułu, co oczywiste, wyznacza agresja niemiecka

² W ostatnich latach pojawił się pogląd mówiący wręcz o odkryciu prowincji w badaniach Holokaustu (I. Loose, *Odkrycie prowincji w historii Holocaustu po 1945 r.*, w: *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 467–479; B. Krupa, *Historia krytyczna i jej „gabinet cieni”*. *Historiografia polska wobec Zagłady 2003–2013*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, 10, s. 721–767). Odkryciu towarzyszył cały katalog większych i mniejszych publikacji. Ujęcie tego tematu dotyczy niemal wyłącznie lat 1942–1945, z głównym akcentem położonym na analizowanie i opisywanie przykładów patologicznych zachowań niektórych Polaków, ujawnionych w trakcie procesów sierpniowych – dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 31 VIII 1944 r.

³ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004; idem, *Grabież tzw. majątków bezpańskich należących do Żydów w Kielcach i powiecie kieleckim w okresie okupacji*, „*Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*” 2013, 14, s. 222–228; A. Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*” [dalej: „BŻIH”] 1955, 15–16, s. 75–182; idem, *Hitlerowskie obozy pracy dla Żydów w dystrykcie radomskim*, „BŻIH” 1956, 17–18, s. 106–128; S. Meducki, E. Kosik, *Martyrologia Żydów checińskich*, „BŻIH” 1986, 1–2/137–138, s. 87–95; S. Bender, *In Enemy Land. The Jews of Kielce and the Region 1939–1946*, Boston 2018; eadem, *In Enemy Land. The Jews of Kielce and the Region 1939–1946*, (mps w posiadaniu Autora).

⁴ J.A. Młynarczyk, *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, Darmstadt 2007.

⁵ R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2005.

⁶ J. Kraemer, *Suchedniów*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A: *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012, s. 324–325; eadem, *Bodzentyn*, w: *ibidem*, s. 202–203; eadem, *Częciny*, w: *ibidem*, s. 207–209; eadem, *Stupia Nowa*, w: *ibidem*, s. 313–314.

⁷ Artykuł nie omawia działalności samopomocowej Żydów organizowanej w gettach i dzielnicach żydowskich Kreis Kielce, będącej naturalną reakcją obronną na prześladowania niemieckie.

na Polskę i wybuch II wojny światowej, a kończy przełom 1941/1942 r., wiążący się czasowo z przeprowadzoną przez Niemców tzw. akcją fu-trzaną, będącą kolejnym elementem prześladowania Żydów. Z kolei rok 1942 rozpoczynał niemieckie przygotowania do zrealizowania masowego ludobójstwa Żydów w ramach akcji Reinhardt.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej, po zmianach administracyjnych wprowadzonych w życie 1 kwietnia 1939 r., powiat kielecki zajmował centralny rejon ówczesnego województwa kieleckiego⁸. Wraz z Kielcami obejmował obszar 2 052 km². Składał się z 19 gmin wiejskich⁹ oraz 3 miast (Kielce, Skarżysko-Kamienna, Chęciny) zamieszkiwanych przez około 244 tys. ludzi¹⁰. Liczebnie dominowała ludność polska, jednak niezwykle istotny element lokalnej specyfiki stanowiła mniejszość żydowska. Do najważniejszych, poza Kielcami, ośrodków osadnictwa żydowskiego w powiecie zaliczały się: Białogon, Bodzentyn, Chęciny, Daleszyce, Łopuszno, Słupia Nowa, Samsonów, a także Suchedniów – niewielkie miasteczka, pełniące rolę lokalnych centrów handlu, rzemiosła i administracji. Poprzez znaczny odsetek mieszkańców żyjących według norm chasydyzmu skupiska te odzwierciedlały zjawisko nazywane kulturą sztetlową. Trudny do ustalenia odsetek Żydów zamieszkiwał także we wsiach powiatu. Podstawę utrzymania tej grupy stanowiły jednak zajęcia pozarolnicze, takie jak handel i rzemiosło. Materialnie, w większości ludność żydowska egzystowała dość ubogo¹¹.

Pod względem życia religijnego i społecznego wszyscy Żydzi zamieszkujący państwo polskie pozostawali zorganizowani w gminy wyznaniowe. Większość gmin powiatu kieleckiego zaliczała się do tzw. gmin małych (do 5 tys. mieszkańców). Adam Rutkowski szacował, że

⁸ Na mocy ustawy z 1938 r. gmina miejska Skarżysko-Kamienna wraz z gminą wiejską Bliżyn weszły w skład powiatu kieleckiego. T. Koba-Ryszewska, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, w: *Z dziejów ziemi kieleckiej 1918–1944*, red. W. Góra et al., Warszawa 1970, s. 20–25; J. Swajdo, *Między Wisłą i Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1795 roku*, Kielce 2005, s. 44.

⁹ Były to następujące gminy: Bieliny, Bliżyn, Bodzentyn, Cisów, Daleszyce, Dąbrowa, Dyminy, Górno, Korzecko, Łopuszno, Mniów, Morawica, Niewachłów, Piekoszków, Samsonów, Słupia Nowa, Snochowice, Suchedniów, Szczecno i Zajączków.

¹⁰ Dane w roczniku podano za 1931 r. *Mały rocznik statystyczny*, Warszawa 1939, s. 12.

¹¹ R. Renz, *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce 1994; eadem, *Spoleczność żydowska w miasteczkach Kielecczyzny w okresie międzywojennym*, w: *Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim. Materiały sesji naukowej w Starachowicach 17 X 1987 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1989, s. 210; M.B. Markowski, *Udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym*, w: *Ludność*, s. 195. Strukturę zatrudnienia Żydów bodzentyńskich na szerszym tle omawia R. Seidel, *Deutsche*, s. 253.

miejsowości będące siedzibami gmin zamieszkiwało przed wybuchem wojny łącznie około 7 900 Żydów¹². Opierając się na badaniach Krzysztofa Urbańskiego¹³, po uwzględnieniu różnic między wielkością gmin wyznaniowych, a liczbą stałych żydowskich mieszkańców siedzib tychże gmin, okaże się, że łącznie na prowincji powiatu mieszkało przed wojną około 10 500 Żydów.

POCZĄTKI OKUPACJI

Na całym obszarze objętym działaniami wojennymi w 1939 r. oraz w okresie zarządu wojskowego Żydzi padali ofiarą różnych form prześladowań: poniżania, lżenia, bandyckich napadów, tortur i morderstw¹⁴. Spotkanie wychowanych i indoktrynowanych przed agresją na Polskę w rasistowskim duchu narodowego socjalizmu żołnierzy niemieckich z żyjącymi według tradycyjnych form obyczajowości Żydami nie tylko regionu kieleckiego ale całej II RP potwierdzało najgorsze antyżydowskie stereotypy i uprzedzenia. Brakuje informacji mówiących o zbrodniach popełnionych na wsi powiatu kieleckiego w okresie wkraczania wojsk niemieckich i walk frontowych. W powiecie kieleckim pierwsze prześladowania dotknęły Żydów bezpośrednio po wkroczeniu wojsk niemieckich. Sprawcami okrucieństw byli przede wszystkim żołnierze z kwaterujących tutaj jednostek Wehrmachtu, w pierwszym rzędzie zwalczający obrzędowość judaistyczną. I tak w Suchedniowie Niemcy zmuszali Żydów zebranych w miejscowej synagodze do palenia zwojów Tory¹⁵. W niedalekim Bodzentynie uniemożliwili miejscowym Żydom uczestnictwo w nabożeństwie synagogałnym zmuszając ich do modlitw w domach prywatnych¹⁶. Jednocześnie obserwowano akty samowoli i fizycznych

¹² A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 149–150.

¹³ K. Urbański, *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

¹⁴ Zob.: J. Bohler, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, Kraków 2009, s. 52–57; T. Berenstein, A. Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r)*, „BŻIH” 1960, 38, s. 8–30; cz. 2: „BŻIH” 1960, 39, s. 66–85; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 1–2, Warszawa 2018; D. Silberklang, *Refleksje na temat losu Żydów w okupowanej Polsce 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, 1(12), s. 116–117.

¹⁵ J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324.

¹⁶ G. Szachter-Kalib, *Z Bodzentyna do Auschwitz i Bergen – Belsen*, [b.m.w.] 2009, s. 94. Wydarzenia te rozgrywały się we wrześniu 1939 r. Z dużą ostrożnością należy więc podchodzić do słów autorki mówiących o obecności w tym dniu „polskiej policji” w Bodzentynie:

ataków. Pod koniec 1939 r. kilku Niemców splądrowało w Bodzentynie sklep należący do Gitli i Froima Bidermanów¹⁷. Także w Bodzentynie dwóch wehrmachtowców znęcało się nad nieznanym z nazwiska kuzynem rodziny Szachter. W tym samym miasteczku jeden z żołnierzy zastrzelił dla „rozrywki” bliżej nieznaną z nazwiska dziewczynę¹⁸. Do przypadków indywidualnych zabójstw Żydów dochodziło również w okolicach Chęcín. We wsi Markowizna zamordowano m. in. Moszka Lejbę i Rutę Bojgen¹⁹. Te dramatyczne wydarzenia mogły stanowić ledwie tło do zbrodni popełnionej wiosną 1940 r. w Chęcínach. Żołnierze lub policjanci z nieustalonej jednostki niemieckiej zamordowali wówczas w lesie obok Góry Zamkowej kilkudziesięciu miejscowych Żydów. Nie dysponujemy żadnymi bliższymi informacjami o tej zbrodni²⁰.

NIEMIECKIE STRUKTURY OKUPACYJNE ODPOWIEDZIALNE ZA PRZEŚLADOWANIA ŻYDÓW

Po ustabilizowaniu sytuacji wojennej i ustanowieniu Generalnego Gubernatorstwa (26 października 1939 r.) obszar powiatu kieleckiego w niezmienionych granicach administracyjnych wszedł w skład niemieckiego starostwa okupacyjnego (Kreishauptammaschaft) Kielce, na czele z kreishauptmannem (starostą). Podkreślić trzeba, że rozwiązania przyjęte przez Niemców podczas budowy administracji okupacyjnej prowadziły do zniesienia (likwidacji) polskiego samorządu (zarządzenia z 26 października 1939 r. oraz z 24 listopada 1939 r. – o administracji gmin polskich). Dla każdego powiatu (starostwa niemieckiego) utworzono zarządy gmin, złożone ze zmuszonych do nowej służby przedwojennych

„Ulice były puste i ciche, jakby wyludnione, z wyjątkiem polskiej policji, którą widocznie rozlokowano w okolicy, aby Żydów zniechęcić do wychodzenia do synagogi”. *Ibidem*, s. 94. Dalej Autorka zawarła zupełnie nieprawdziwy passus jakoby Polska 27 IX 1939 r. „oficjalnie się poddała” (*ibidem*, s. 95).

¹⁷ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 100.

¹⁸ *Ibidem*, s. 97. G. Szachter-Kalib wspomina o zabiciu kilku osób podczas wkraczania wojsk niemieckich do miasteczka (*ibidem*, s. 94). Dotychczas nie udało się potwierdzić tego faktu, jak też zabójstwa 39 Żydów z Bodzentyna i okolicy, co miało nastąpić do końca 1939 r. O takim wydarzeniu informowano, na podstawie Ankiety Sądów Grodzkich, w Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich (poz. 198). K. Leszczyński, *Eksterminacja ludności na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Opracowanie materiałów ankiety z 1945 roku (województwa: białostockie, gdańskie i kieleckie)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1956, 8, s. 166.

¹⁹ S. Meducki, E. Kosik, *op. cit.*, s. 88.

²⁰ *Ibidem*; J. Kraemer, *Chęciny*, s. 207.

urzędników polskich. Zarządy podporządkowane zostały kreishauptmannowi (staroście) i wykonywać miały różnorodne jego polecenia²¹. W niemieckim systemie okupacyjnym urząd kreishauptmanna dawał osobom go sprawującym bardzo szeroki zakres władzy i możliwość samodzielnego kształtowania elementów polityki antyżydowskiej i antypolskiej²². W latach 1939–1941 funkcję kreishauptmannów kieleckich piastowali dr Richard Wendler, Eduard Jedamczik oraz Hans Drechsel²³. Poza ogłaszaniem normatywów wydawanych przez instancje wyższe, kreishauptmann publikował własne zarządzenia (okupacyjne „prawo”) w wydawanym w Kielcach od 3 maja 1940 r. Tagesbefehl (Dziennik rozporządzeń), a następnie Anordnungsblatt für die Stadt und Kreishauptmannschaft Kielce (Dziennik rozporządzeń dla Starostwa Miejskiego i Powiatowego w Kielcach).

Praktyczną kontrolę nad realizacją zarządzeń antyżydowskich w latach 1939–1941 na terenach wiejskich Kreis Kielce sprawowały przede wszystkim niemieckie formacje policji bezpieczeństwa – Sicherheitspolizei (Sipo) oraz policji porządkowej – Ordnungsdienst (Orpo). Zbrodnicza działalność Sipo i Orpo wynikała z realizacji ogólnych zarządzeń, ale też daleko idącej samowoli i skłonności do przemocy. Obszar Kreis Kielce podlegał komendzie Sipo, która jako Aussendienststelle (placówka zewnętrzna) mieściła się w Kielcach. W latach 1939 – 1941 kierował nią SS-Untersturmführer Emil Eggers. On też dowodził referatem III Adst (od 1942 r. IV) czyli Geheime Staatspolizei – Tajną Policją Państwową – gestapo. Sprawy żydowskie podlegały referatowi III B 2 – „Żydzi i masoni”²⁴. Nie znamy niestety liczebności i obsady osobowej placówki.

Na terenach wiejskich, które nas szczególnie interesują, dominującą rolę w represjonowaniu ludności żydowskiej spełniała żandarmeria, będąca częścią policji porządkowej. Żandarmeria podlegała dwutorowo – „pionowo” zwierzchności policyjnej, a „poziomo” kreishauptmannowi. Pośrednim szczeblem dowodzenia żandarmerii był Hauptmannschaft

²¹ A. Wrzyszczyk, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, Część I, (1.09.1939–31.07.1940), „Z Dziejów Prawa” 2019, 12 (20), s. 617–636; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 215–216.

²² W. Wichert, *Niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Zarys problematyki*, w: *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.

²³ P. Rogowski, E. Wójcicka, *Kielce i powiat kielecki pod rządami Eduarda Jedamczika i Huberta Rottera na przełomie 1939–1940 r.*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2019, 8, s. 146–152.

²⁴ W. Borodziej, *Terror i polityka. Policji niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985, s. 43.

obejmujący 2–3 powiaty, na czele którego stał oficer żandarmerii w stopniu kapitana (Hauptmann). Także w Kielcach zorganizowano jeden z Hauptmannschaftów (Kielce). Dowodził nim Gerulf Mayer, a podlegały mu posterunki²⁵: Pluton (Zug) Kielce pod dowództwem Oberleutnanta (por.) Sagnera; Kielce – Leutnant (ppor.) Otto Schelenz, Kamienna – Leutnant (ppor.) Meise; Bieliny – Leutnant (ppor.) Wagner, Łopuszno – Leutnant (ppor.) Stather²⁶. Dotychczas udało się ustalić zaledwie po kilka nazwisk żandarmów z poszczególnych placówek. Wiadomo, że na posterunku w Bielinach służyli: *Bezirksleutnant* Heinrich Wagner – komendant posterunku, oraz Ducker *vel* Duncker²⁷, Göring, Grotte *vel* Grothe, Kichle *vel* Kühle, Grotewohl, Fuchs, Fritz Fehler, Jantz *vel* Jentz, Leonhardt Schlömmer, Paul Klatt i żandarm o przydomku „Gucio”²⁸; w Łopusznie: *Bezirksleutnant* Hans Stather, Hier – komendanci posterunku oraz Heinrich Speer, Adolf Karol Landl, Otto Rohde, Nickel, Netzel, Schmidt, Laubersheimer, Otto Live, Wolny, Jensen, Tyben *vel* Thien, Janke, Hanse, Netzel i Kuntze²⁹.

Jednorazowo na poszczególnych posterunkach służyło od kilku do około dwudziestu żandarmów. Powyższa liczba wydaje się stosunkowo niewielka, jednak w warunkach bezwzględnego terroru, skoszarowani na posterunkach żandarmi potrafili dość skutecznie realizować niemieckie cele. Łącznie na czterech wspomnianych posterunkach żandarmerii

²⁵ Jolanta Kraemer podaje, że w tym czasie jednostka niemieckiej żandarmerii stacjonowała również w Suchedniowie (J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324). Informacji tej nie potwierdzają żadne znane mi źródła i publikacje. Jednostka taka powstała, ale dopiero w 1943 r. Wcześniej kontrolę nad ludnością żydowską i polską pełniła żandarmeria z położonego kilka kilometrów dalej Skarżyska-Kamiennej. T. Domański, *Wokół Wykusu. Żandarmi z posterunku w Suchedniowie*, „Wykus” 2013, 18, s. 6–7.

²⁶ J.A. Młynarczyk, *Judenmord*, s. 82. Tamże omówienie struktur Orpo. Istotne zamiany w sieci posterunków wprowadziło dopiero rozporządzenie komendanta policji porządkowej (KdO) z 9 VI 1943 r. Analiza tego dokumentu zob. *Dok. Nr 2*, w: *I nie widziałem ich więcej wśród żywych... Pacyfikacja Michniowa 12–13 lipca 1943 r. w dokumentach i relacjach*, wstęp i oprac. T. Domański, Kraków 2013, s. 45–55.

²⁷ Nazwisko to świadkowie wymawiali i zapisywali bardzo różnie: Dunkier, Dunkert, Dumker. W artykule przyjęto zapis Duncker. W nieustalonym czasie okupacji niemieckiej, najprawdopodobniej po 1942 r., żandarm o nazwisku Dunker miał być komendantem posterunku żandarmerii w Zagnańsku. On także miał zabijać Polaków, Żydów i Romów. Nie wiadomo czy jest to ta sama osoba czy przypadkowa zbieżność nazwisk. Zob. J. Pietraszek „Zawisza”, *Mój Samsonów (wspomnienia)*, red. I.S. Pietraszek, Kielce 2004, s. 53–54; M. Starz, *Zagnańsk, Samsonów, Tumlin, Ćmińsk. Z dziejów osadnictwa nad górną Bobrzą*, Kielce 1995, s. 83.

²⁸ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011, s. 265.

²⁹ *Ibidem*.

służbę pełniło około 50–60 funkcjonariuszy. Każdy dysponował karabinem i pistoletem. Broń maszynowa pojawiała się na wyposażeniu dopiero po 1941 r. Podstawowy środek transportu stanowiły konie oraz furmanki. Żandarmi szeroko wykorzystywali pracę niewolniczą świadczoną przez polskich chłopów, tzw. stójkę. Przy posterunkach żandarmerii obowiązkowo, pod groźbą represji, przez jedną dobę dyżurował gospodarz z zaprzęgiem. Sporadycznie (przykład z Bielin) żandarmi dysponowali bardziej nowoczesnymi środkami transportu takimi jak motocykl³⁰. Stosunkowo prymitywne środki lokomocji nie miały wpływu na stopień mobilności funkcjonariuszy, bo ta okazywała się nad wyraz duża. Żydowski chłopiec z Krajna, Dawid Rubinowicz, niemal codziennie zapisywał informacje o rewizjach i kontrolach przeprowadzanych przez żandarmów³¹.

Oprócz sił skoncentrowanych na posterunkach żandarmerii do prześladowań Żydów w poszczególnych wsiach i osadach władze niemieckie wykorzystywały również różnego rodzaju policyjne formacje pomocnicze: straż leśną (Forstschutz) oraz straż przemysłową (Werkschutz)³², a także Wehrmacht. Oddziały Werkschutzu działały m. in. w Skarżysku – Kamiennej i Rudkach, z kolei Forstschutzu m. in. w Daleszycach i Suchedniowie³³. Doraźnie w akcjach uczestniczyli żandarmi i gestapowcy z Kielc oraz funkcjonariusze batalionów policyjnych, które w pierwszych dwóch latach wojny stacjonowały w Kielcach. Wiadomo chociażby o maltretowaniu Żydów i polskich wysiedleńców w 1940 r. w czasie kontroli pociągów przez funkcjonariuszy 111. batalionu policyjnego³⁴. Ponadto w prześladowaniu i eksploatacji Żydów uczestniczyli funkcjonariusze bliżej nieustalonej jednostki stacjonującej w schronisku w Słupi Nowej, dowodzonej przez Hansa Rittera³⁵.

³⁰ *Pamiętnik Dawida Rubinowicza. Reszta nie jest milczeniem* [dalej: *Pamiętnik*], Bodzentyn 2010, s. 33; T. Domański, *Pozaetatowa placówka policji niemieckiej w Bodzentynie w okresie II wojny światowej*, w: *Z dziejów Bodzentyna w okresie II wojny światowej. W 70. rocznicę pacyfikacji 1943–2013*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, M. Jedynek, Kielce 2013, s. 178; Dyżurować musieli także strażacy ochotnicy. Zob. K. Gruszczyński, *Historia Ochotniczej Straży Pożarnej w Chęcinach*, Chęciny 2001, s. 54.

³¹ *Pamiętnik*, s. 26–27.

³² Policjanci z Wekschutzu z Rudek, położonych opodal Słupi Nowej, dokonali zabójstwa Żydów w 1942 r. *Pamiętnik*, s. 85.

³³ Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej: APK], Starostwo Powiatowe w Kielcach II [dalej: SPK II], sygn. 2179, s. 106.

³⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [dalej: AIPN GK], Zbiór Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce [dalej: GKBZHwP], Akta badawczo-dochodzeniowe („Bd”), sygn. 164/3202, t. 3, k. 42.

³⁵ J. Kraemer, *Stupia*, 313–314.

Budzące strach i przerażenie siły żandarmerii były jednak zbyt skromne, aby sprawować pełną kontrolę nad analizowanym obszarem. W praktyce więc wiele zadań związanych z realizacją niemieckiej Judenpolitik wykonywała Polnische Polizei Generalnego Gubernatorstwa, zwana od koloru mundurów policją granatową. Polnische Polizei powołana została do życia 17 grudnia 1939 r., ale w Kreis Kielce pierwsze posterunki zaczęto organizować zanim jej struktura została ujęta w oficjalne ramy. Z dniem 10 grudnia 1939 r. zostały uruchomione następujące jednostki terenowe: komisariaty w Kielcach (95 funkcjonariuszy) i Skarżysku-Kamiennej (27) oraz posterunki w: Białogonie, Bielinach, Bodzentynie, Bliżyni, Chęcinach, Daleszycach, Dąbrowie, Łopusznie, Morawicy, Mniowie, Niewachlowie, Ociesękach, Piekoszowie, Samsonowie, Słupi Nowej i Suchedniowie. Przeciętna liczebność posterunków nie była zbyt duża i wahała się najczęściej od 5 do 6 etatów³⁶. W maju 1940 r. na terenie Kielc i Kreisu działało 16 posterunków PP, dwa komisariaty PP oraz komenda powiatowa PP w łącznej sile około 230 funkcjonariuszy, z czego na tereny wiejskie przypadało około 120 policjantów. Funkcję komendantów powiatowych PP pełnili mjr Adam Janasiński i kpt. Lucjan Paprzycki³⁷.

O ile wiedza o obsadzie personalnej poszczególnych placówek żandarmerii jest nader mglista, o tyle struktury PP są dość dobrze rozpoznane. Polnische Polizei rekrutowała się w większości ze zmuszonych do wstąpienia do nowej służby przedwojennych polskich policjantów państwowych. W późniejszych latach rósł odsetek ochotników. Formacja została włączona w system policji niemieckiej Generalnego Gubernatorstwa i bezwzględnie jej podporządkowana³⁸. W zarządzeniu organizującym PP nie wyróżniano nadzoru nad ludnością żydowską, jednak w miarę trwania okupacji PP otrzymywała coraz większe uprawnienia w dziele represjonowania nie tylko Polaków, ale przede wszystkim Żydów. Stopniowo policja granatowa zaczęła cieszyć się coraz gorszą sławą

³⁶ AIPN GK, Der Stadt und Kreishauptmann Kielce [Starosta Miejski i Powiatowy w Kielcach] [dalej: SMPK], sygn. 652/49, k. 77.

³⁷ T. Domański, *Polnische Polizei w Kielcach. Zarys problematyki badawczej*, w: *100-lecie policji miasta Kielce*, red. D. Palacz, K. Wątopek, P. Zalewski, Kielce 2019, s. 131–156; idem, *Policja granatowa w Kielcach i powiecie kieleckim w latach 1939–1945*, w: *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociosa, Kielce 2019, s. 120–124.

³⁸ Na temat okoliczności powstania PP zob. szerzej: A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 23–124; M. Getter, *Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Przegląd Policyjny” 1996, 1–2; M. Korcuć, *Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, w: *Policja granatowa*, s. 14–85.

wśród miejscowej ludności z dwóch podstawowych, krzyżujących się ze sobą powodów. Przede wszystkim bezpośredni udział w realizowaniu niemieckich zarządzeń prowadził do postrzegania PP jako instytucji kolaborującej z Niemcami. Dodatkowo ogólne stępienie norm społecznych oraz niskie pobory i pogarszające się warunki materialne skłaniały wielu funkcjonariuszy, podczas codziennej służby, do korupcji i dokonywania wymuszeń na ludności żydowskiej i polskiej³⁹.

Najmniej rozpoznane pozostają struktury oraz działalność antyżydowska niemieckiej policji kryminalnej (Kriminalpolizei – Kripo) oraz jej składowej Polnische Kriminalpolizei (Polska Policja Kryminalna). W latach 1939–1941 Kripo funkcjonowała jako referat IV, a później V w aparacie komendy policji bezpieczeństwa (Sipo). Polnische Kripo wywodziła się z przedwojennej polskiej służby śledczej⁴⁰. Policjantów, podobnie, jak funkcjonariuszy policji mundurowej, wezwano do powrotu na dotychczas zajmowane stanowiska. Na terenie Kreis Kielce placówki Kripo istniały w Kielcach oraz Skarżysku-Kamiennej (Aussenposten)⁴¹. Kielecką Kripo dowodził SS-Untersturmführer Preuß⁴², a kielecką polnische Kripo por./kpt. Aleksander Zdankiewicz. Liczba funkcjonariuszy narodowości polskiej wynosiła 27. O wiele mniej liczna była placówka w Skarżysku, kierowana przez Wawrzyńca Wadycha. Jej stan osobowy w maju 1940 r. wynosił tylko 3 funkcjonariuszy. W lipcu tego roku zwiększono wymiar etatów do pięciu⁴³. Czasowo w Kielcach działała również dyrekcja policji kryminalnej. Została rozwiązana 31 marca 1942 r.⁴⁴

³⁹ J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, 1, s. 113–121; P. Majer, *Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie. Kolaboracja z obowiązku i tego konsekwencje*, w: *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013, s. 301–312; S. Piątkowski, *Między obowiązkiem a kolaboracją. Policja „granatowa” w dystrykcie radomskim w latach 1939–1945*, w: *Z dziejów policji*, s. 160–163; J. Grabowski, *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec 2020, *passim*.

⁴⁰ Szerzej na temat organizacji Kriminalpolizei w GG zob. A. Hempel, *op. cit.*, s. 124–137. J. Grabowski, *op. cit.*

⁴¹ Zob. *Jahrbuch Amt V (Reichskriminalpolizeiamt) des Reichssicherheitshauptamtes SS 1939/1940*, [Berlin 1941], s. 144.

⁴² T. Domański, *Pierwszy rok okupacji niemieckiej Kielc*, w: *Życiorysy niepokornych*, t. 1, *Stefan Artwiński (1863–1939)*, red. M. Jedynak, P. Wolańczyk, Kielce 2021, s. 75.

⁴³ Idem, *Polniche*, s. 133; Archiwum Akt Nowych, Rząd Generalnego Gubernatorstwa, sygn. 1160, nlb., Lista płac urzędników policji kryminalnej w Skarżysku-Kamiennej, Kielce, [?] V 1940 r.; AIPN GK, SMPK, sygn. 652/44, t. 1, s. 533.

⁴⁴ AIPN GK, SMPK, sygn. 652/44, t. 1, s. 646.

FORMY EKSTERMINACJI POŚREDNIEJ

Zagadnienia ludnościowe

Próby precyzyjnego oszacowania liczebności ludności żydowskiej na terenach wiejskich Kreis Kielce w latach 1939–1941 stanowią niezwykle trudne wyzwanie, z góry obarczone możliwymi błędami. Nie dysponujemy kompletnymi danymi statystycznymi i zdani jesteśmy na szacunkowe wyliczenia. Niewątpliwie wielu przedstawicieli przedwojennej mniejszości żydowskiej opuściło powiat wraz z falą uchodźców we wrześniu 1939 r. Liczba ta jest jednak nieznana⁴⁵. Także część żydowskich uciekinierów z Kreis Kielce wracała w rodzinne strony. Według oficjalnych statystyk niemieckich z marca 1940 r. na obszarze Kreis Kielce (nie uwzględniając Kielc), zamieszkiwało łącznie 13 040 Żydów⁴⁶, co wykazuje na znaczny wzrost ich liczby w porównaniu do okresu przedwojennego. Zasadnicze znaczenie dla żydowskiej dynamiki osiedleńczej na analizowanym obszarze w latach 1939–1941 miały generalne niemieckie założenia co do losów ziem polskich oraz ludności żydowskiej. Do Kreis Kielce Niemcy kierowali transporty Żydów przesiedlanych z polskich terenów wcielonych do III Rzeszy, a także z Europy Zachodniej. W sierpniu 1940 r. w Słupi Nowej przebywało 20 rodzin wysiedleńców i, jak raportował miejscowy Judenrat, ludzie ci znajdowali się w tragicznej sytuacji⁴⁷. Największe przesiedlenia nastąpiły z początkiem 1941 r. Do Kielc i Skarżyska-Kamiennej 6, 11 i 12 marca 1941 r. trafiły transporty Żydów z Płocka. Ludzi tych skierowano następnie do okolicznych skupisk żydowskich⁴⁸. Według sprawozdania Żydowskiej Samopomocy Społecznej z Kreis Kielce z września 1941 r. łącznie przybyło do Bliżyna

⁴⁵ O ucieczkach i ewakuacji Polaków i Żydów na wschód we wrześniu 1939 r. wspomina wiele publikacji i źródeł. Zob. m.in.: J. Chrobaczyński, „Nie okrył się niestawą naród polski”. *Społeczne aspekty września 1939 roku*, Kraków 2002, J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324; s. Piątkowski, *Polska ludność cywilna na Kielecczyźnie we wrześniu 1939 roku*, „Znad Kamiennej” 2009, 3, s. 50–53.

⁴⁶ A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 76. Zgodnie z powyższą statystyką w Kielcach miało zamieszkiwać 25 400 Żydów. Ostatnio ustalenia Rutkowskiego powtórzyli Piotr Rogowski i Ewa Wójcicka, *op. cit.*, s. 147.

⁴⁷ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego [dalej: AŻIH], American Jewish Joint Distribution Committee. 1939–1941 [dalej: Joint], sygn. 210/640, k. 6; sygn. 210/271.

⁴⁸ A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 91–92; R. Falarowski, *Gmina Bliżyn w czasie II wojny światowej*, w: *Dzieje Bliżyna*, red. K. Zemełła, P. Kardys, Bliżyn 2010, s. 288; *Wstęp*, w: *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 15, *Wrzesień 1939. Listy Kalliskie. Listy Płockie*, oprac. T. Epsztein et. al., Warszawa 2014, s. 306–308; AŻIH, *Żydowska Samopomoc Społeczna* [dalej: ŻSS], Aneks, sygn. 211/85, k. 24.

190 wysiedleńców, do Bodzentyna 1700, do Daleszyc 283, Słupi Nowej 1000, a Suchedniowa 715⁴⁹. W efekcie liczba żydowskich mieszkańców poszczególnych miasteczek i osad znacznie się zwiększyła i przewyższała stan przedwojenny. Ostatecznie można przyjąć, na podstawie obliczeń powiatowej Żydowskiej Samopomocy Społecznej w Kreis Kielce (wraz ze Skarżyskiem-Kamienną, ale bez Kielc), że jesienią 1941 r. zamieszkiwało tutaj 15 800 Żydów⁵⁰.

Tab. 1. Ludność żydowska w gettach prowincjonalnych na terenie Kreis Kielce w latach 1939–1941

Miejscowość	Liczba ludności żydowskiej przed wojną	Liczba ludności żydowskiej w 1941 r.	Liczba ludności żydowskiej – przełom 1941/42
Białogon	378	445 (maj) ¹⁾	409 ²⁾ (grudzień)
Bliżyn	273	584 ³⁾ (czerwiec)	–
Bodzentyn	1400 ⁴⁾	3700 ⁵⁾ (czerwiec)	3625 (styczeń 1942r.)
Chęciny	3100	3600 (lipiec) ⁶⁾	3575
Daleszyce	276	632 ⁷⁾	–
Łopuszno	675	976 (marzec) ⁸⁾	1055 ²⁾
Samsonów	100	190 (maj)	225 (styczeń 1942 r.)
Słupia Nowa	950	2079 (lipiec) ¹⁰⁾	1755 (styczeń 1942 r.)
Suchedniów	1198	2100 (kwiecień)	2375 (styczeń 1942 r.)

¹⁾ AZIH, ŻSS, sygn. 211/215, k. 5.

²⁾ *Ibidem*, k. 15.

³⁾ Według obliczeń Romana Falarowskiego ludność żydowska Bliżyna wzrosła w lipcu 1941 r. do 703 osób, natomiast wg statystyki podawanej przez ŻSS liczba Żydów na 31 X 1941 r. wynosiła 581 osób. Zakładając poprawność wyliczeń oznaczałyby one, że w przeciągu 4 miesięcy w getcie zmarło około 120 osób. R. Falarowski, *op. cit.*, s. 288.

⁴⁾ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/537, k. 45.

⁵⁾ J. Kraemer, *Bodzentyn*, s. 202.

⁶⁾ Dane za: AŻIH, ŻSS, sygn. 211/297, k. 4.

⁷⁾ Powyższa liczba obejmuje również Żydów z gminy Szczecno w łącznej liczbie 23 osób przesiedlonych do Daleszyc w listopadzie 1940 r. W Daleszycach skoncentrowano również 76 Żydów z ówczesnej gminy Cisów. APK, SPK, II, sygn. 2179, s. 13, 29.

⁸⁾ Dane za: I. Bożyk, S.J. Pastuszka, R. Turkowski, *Łopuszno na przestrzeni dziejów do 2018 r.*, Łopuszno-Kielce 2018, s. 391.

⁹⁾ Jest to najprawdopodobniej łączny szacunek obejmujący Łopuszno oraz okoliczne miejscowości. W piśmie miejscowej ŻSS do Krakowa z kwietnia 1942 r. pisano, że do Łopuszna przybyło 300 wysiedleńców z terenów dwóch okolicznych gmin. Zob.: AŻIH, ŻSS, sygn. 211/672, k. 12, 40.

¹⁰⁾ Dane za: AŻIH, ŻSS, sygn. 211/977, k. 3.

Źródło: A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 149–150 (oraz źródła podane w przypisach).

⁴⁹ AŻIH, ŻSS, Aneks, sygn. 211/85, k. 45

⁵⁰ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/537, k. 45.

Antyludzkie warunki bytowe jako forma prześladowania

Na przełomie 1939 i 1940 r. władze niemieckie wydały szereg normatywów określających położenie ludności żydowskiej. Zarządzenia nakładały obowiązek oznakowania gwiazdą Dawida oraz przymus pracy, zabraniały korzystania z kolei, uczęszczania do szkół, czy wprowadzały zakaz poruszania się poza miejscem zamieszkania (także z jednej wioski do drugiej). Żydom zakazano także wstępu na wybrane ulice w miastach będących siedzibą kreishauptmanna, stadthauptmanna lub stadtkomisarsa oraz poruszania się po głównych drogach. W Kreis Kielce były to trasy łączące Kielce z Chęcunami, Jędrzejowem, Opatowem, Chmielnikiem i Buskiem. Po wymienionych szlakach Żydom wolno było się poruszać tylko za pisemnym zezwoleniem. Żydzi wiejscy, podobnie jak pozostała część ludności polskiej, zostali objęci obowiązkiem oddawania kontyngentów płodów rolnych⁵¹. Relatywnie późno, wzięwszy pod uwagę ilość regulacji antyżydowskich z pierwszych miesięcy, Niemcy wprowadzili ustawodawstwo rasowe i definicję pojęcia Żyd. Całościowo niemiecka legislacja w latach 1939–1941 prowadziła do stygmatyzacji i segregacji rasowej społeczności żydowskiej od pozostałej ludności okupowanej oraz do jej powolnego, fizycznego wyniszczenia⁵².

Podstawowym wyznacznikiem żydowskiego doświadczenia lat 1939–1941 stał się proces gettoizacji, czyli zamykania Żydów w tzw. dzielnicach mieszkaniowych oraz stopniowego ograniczenia wszelkich praw, z prawem do życia włącznie. Getta w dystrykcie radomskim tworzono głównie na podstawie rozporządzenia Hansa Franka z 13 września 1940 r. oraz 20 lutego 1941 r. Łącznie na obszarze dystryktu powstało ich co najmniej 120⁵³. Zgodnie z zarządzeniem gubernatora Karla Lascha, z 29 marca 1941 r. proces zamykania Żydów w gettach miał się zakończyć do 5 kwietnia 1941 r.⁵⁴ Nie dla wszystkich miejscowości można ustalić precyzyjnie czas powstania dzielnic, aczkolwiek w Kreis Kielce właśnie w 1941 r. proces ten nabrał przyspieszenia. Powstały wówczas

⁵¹ APK, Akta Miasta Kielce [dalej: AMK], sygn. 2642; „Amtsblatt des Chefs des Distrikts Radom im Generalgouvernement” [„Dziennik Urzędowy Szefa Dystryktu Radomskiego w Generalnym Gubernatorstwie”] 1941, nr 9, s. 13.

⁵² Szeroko te zagadnienia omawiają M. Grądzka-Rejak, A. Namysto, *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania*, w: *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysto, t. 1, Warszawa 2019, s. 18–26. Zob. także: K. Urbański, *Organizacja życia mieszkańców okupowanych Kielc*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014, s. 491–495.

⁵³ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 114.

⁵⁴ A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 78–82.

getta w Kielcach⁵⁵, Skarżysku-Kamiennej, Chęcinach, Bodzentynie, Suchedniowie, Bliżynie oraz Słupi Nowej. Getto w Chęcinach otoczono drewnianym płotem. Od początku panowały wewnątrz bardzo ciężkie warunki lokalowe i sanitarne. Pod zamieszkanie dla około 3600 Żydów wyznaczono jedynie 113 domów⁵⁶. Getta w Suchedniowie, Bodzentynie i Bliżynie miały charakter otwarty. Nie istniały tam formy fizycznego oddzielenia Żydów od świata zewnętrznego w postaci muru, płotu itp.⁵⁷ W niektórych miejscowościach, jak chociażby w Łopusznie i Słupi Nowej, całe miasteczko uznano za teren getta, aczkolwiek w tym ostatnim przypadku Żydom wolno było się poruszać tylko po pewnym wycinku miasteczka, ograniczonym do ulic: Opatowskiej i Kieleckiej, mostków na rzece, po całej Bodzentyńskiej i części Świętokrzyskiej⁵⁸. Jednocześnie trwał proces dosiedlania Żydów z miejscowości otaczających Kielce do tamtejszego getta. W kwietniu 1941 r. los ten dotknął około 400 Żydów z Białogonu⁵⁹. Tworzeniu gett towarzyszyło także zjawisko „komasowania” Żydów zamieszkujących w sposób „rozproszony” na terenach wiejskich. Przykładowo w maju 1941 r. zmuszono około 190 Żydów z 17 wsi podległych Judenratowi w Samsonowie do zamieszkania w wybranych trzech wioskach. W tej liczbie znaleźli się Żydzi miejscowi oraz uchodźcy z Zakopanego, Częstochowy, Łodzi i innych miast⁶⁰. „Komasacja” Żydów oraz zamykanie gett poprzedzające akcję Reinhardt na omawianym obszarze stały się bardziej zauważalne w roku 1942⁶¹.

Omawiając proces gettoizacji należy wspomnieć, że w system zarządu Niemcy wciągnęli również Żydów poprzez tworzenie Żydowskich Rad Starszych (uprzednio rozwiązując żydowskie gminy wyznaniowe)⁶². Teoretycznie organy te miały reprezentować ludność żydowską wobec lokalnej administracji niemieckiej. W rzeczywistości okupacyjnej ich rola została sprowadzona do wykonywania różnych poleceń i zarządzeń. Wiele pozytywnych elementów działalności Judenratów wiązało się z aktywnością na polu pomocy społecznej. Ewenementem było funkcjonowanie

⁵⁵ Do getta w Kielcach dosiedlano Żydów z okolicznych miejscowości.

⁵⁶ K. Urbański, *Zagłada*, s. 116.

⁵⁷ J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324; R. Falarowski, *op. cit.*, s. 288.

⁵⁸ J. Kraemer, *Słupia*, s. 314; Archiwum Instytutu Yad Vashem [dalej: AYV], Poland Collection [dalej: PC], sygn. O.6/110, k. 25.

⁵⁹ M. Maciągowski, *Spółeczność żydowska Białogonu*, w: *Z dziejów Białogonu*, red. J. Głowska, M. Maciągowski, Kielce 2017, s. 119.

⁶⁰ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/939, k. 9.

⁶¹ Na wiosnę 1942 r. przesiedlono do Bliżyna Żydów z okolicznych wiosek: Pogorzałe, Bzin, Milica, Gilów, Wojtyniów, Sorbin i Mroczków.

⁶² Artykuł nie porusza problematyki funkcjonowania Rad Starszych w Kreis Kielce. Na ten temat zob. m. in. J.A. Młynarczyk, *Judenmord*, s. 182–183.

w dystrykcie radomskim Naczelnej Rady Starszych Ludności Żydowskiej⁶³. Do pilnowania wewnętrznych granic gett oraz utrzymania porządku Niemcy powołali Ordnungsdienst (JO), Służbę Porządkową, ściśle podlegającą żandarmerii oraz Polnische Polizei. Brak źródeł uniemożliwia precyzyjne ustalenie dokładnej daty powstania JO w poszczególnych gettach oraz jej liczebności. Z całą pewnością posterunki JO działały w Słupi Nowej, Bodzentynie, Chęcinach, Suchedniowie. W tej ostatniej miejscowości mogło służyć nawet około 40 policjantów⁶⁴, z kolei w Bodzentynie ponad 20⁶⁵. Wydaje się natomiast, że skład osobowy ulegał zwiększeniu w końcowej fazie istnienia gett. Badacze dziejów chęcińskiego getta Eugeniusz Kosik i Stanisław Meducki szacowali wielkość obsady posterunku na 30 ludzi⁶⁶. Zupełnie inaczej o danych statystycznych wypowiadał się Abram Ryng – policjant OD. On z kolei wspominał o 9 funkcjonariuszach, zaś samo powstanie JO datował na czas już po utworzeniu getta⁶⁷. Chyba najbliższe prawdy są ustalenia J. Kraemer, według której OD w Chęcinach na dzień 24 lipca 1941 r. liczyła 14 policjantów⁶⁸. W większości członkami OD w tym mieście zostali młodzi mężczyźni. Tylko 3 spośród nich miało, w chwili powstania policji, ukończonych 30 lat⁶⁹. Abstrahując od sporów co do konkretnych liczb, były to jednak wielkości znacznie przewyższające stany osobowe policji granatowej w miejscowych posterunkach. Policja żydowska stanowiła istotną siłę wewnątrz gett Kreis Kielce, dla utrzymania porządku oraz prawidłowego realizowania zadań nałożonych przez Niemców uciekającą się również do przymusu fizycznego⁷⁰. Służbie Porządkowej wsparcia udzielały najbliższe posterunki PP⁷¹.

Pierwszy okres okupacji, a więc lata 1939 i 1940, nie dla wszystkich członków społeczności żydowskiej okazał się jednakowo trudny, na co wskazuje szereg źródeł, a przede wszystkim powojennych relacji

⁶³ S. Piątkowski, *Organizacja i działalność Naczelnej Rady Starszych Ludności Żydowskiej Dystryktu Radomskiego (1939–1942)*, „BŻIH” 2000, 3, s. 342–355.

⁶⁴ J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324.

⁶⁵ S. Bender, *In Enemy*, s. 193, maszynopis.

⁶⁶ S. Meducki, E. Kosik, *op. cit.*, s. 90.

⁶⁷ AYV, Relacje, sygn. O.3/3390, k. 6.

⁶⁸ J. Kraemer, *Chęciny*, s. 207.

⁶⁹ Byli to następujący policjanci: Chaskiel Gotlib (komendant), Abram Ryng, Chaim Zajlner, Michel – Judka Laks, Abram Luft, Zelik Korenblum, Leon Roman, Chaim Szrann, Szmul Naparstek, Izrael – Iser Rębichowski, Janas Rozenwald, Chaim Rękościński, Szlama Vajfeld, Chaskiel Garfinkiel. AIPN GK, SMPK, sygn. 652/129, k. 124.

⁷⁰ Wydaje się jednak, że te działania JO wykonywała głównie w roku 1942. Podobnie bowiem opisy poczynił D. Rubinowicz w Bodzentynie. (*Pamiętnik*, s. 74–75)

⁷¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach [dalej: AIPN Ki], Sąd Wojewódzki w Kielcach [dalej: SWK], sygn.. 128/173, k. 44.

i wspomnień. Co oczywiste, wyjątek ten dotyczył osób zamożnych, korzystających z przedwojennych zapasów lub piastujących określone funkcje w życiu miejscowej społeczności, do których niewątpliwie zaliczała się praca w Judenratach, ułatwiająca zdobycie żywności czy innych koniecznych materiałów. Cytowana Goldie Szachter – Kalib z Bodzentyńska podkreślała, że jej rodzina żyła na stosunkowo dostatecznym poziomie, a mając pieniądze w „obfitości” bez żadnych problemów kupowała żywność. Rodzeństwo Goldi, jak i ona sama, pobierało prywatne lekcje hebrajskiego i angielskiego⁷². Równie dobrze powodziło się prezesowi bodzentyńskiego Judenratu. Próbował ratować Żydów przed Niemcami, z którymi do pewnego czasu żył w głębokiej fraternizacji, za co nawet otrzymał skrzynkę pomarańczy⁷³. Niemal idylliczny obraz funkcjonowania getta chęcińskiego przedstawił wspomniany A. Ryng. Pisał: „W dzielnicy żydowskiej nie brakowało jedzenia. Od nas wywożono mięso i chleb do Katowic, do Krakowa i do Warszawy. To nie my – tylko Polacy przyjeżdżali i wywozili tę żywność. Polscy policjanci brali łapówkę i wieczorem przywozili krowy i mąkę i chleb. Chłopi ze wsi przywozili do nas do dzielnicy, a oni znowu z dzielnicy zabierali dalej. Chłop za ubranie przywoził cielę. Oni się chcieli ubrać i chłopom było wtedy dobrze. Wieczorem, po siódmej, już nie wolno było, żeby obcy był w dzielnicy lub żeby Żydzi wychodzili. Chłopi pieniędzy nie chcieli. Jeden chciał ubranie, a drugi buty”⁷⁴. Ryng wskazał na ważne, konstytutywne, elementy umożliwiające względną swobodę Żydów i przetrwanie – brak niemieckiej kontroli, a co za tym idzie daleko idące kontakty handlowe z okoliczną ludnością chrześcijańską (polską). I chociaż nie wiemy, kto, komu i za ile sprzedał żywność lub kto od kogo kupował, to jednak bez tych kontaktów sytuacja żywnościowa byłaby dużo trudniejsza. W innych przypadkach bardzo wiele pomagał otwarty lub półotwarty charakter getta⁷⁵. W najlepszej sytuacji znaleźli się Żydzi miejscowi, dysponujący własnymi domami, warsztatami pracy

⁷² G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 99–101; Podobne ustalenia poczynił Dariusz Libionka w „powiecie miechowskim”. Wskazał chociażby na relacje Rajzy Klinger i sytuację w miejscowości Brzesko Nowe. Zob. D. Libionka, *Powiat miechowski*, w: *Dalej jest noc*, t. 2, s. 62.

⁷³ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 99–101. Część Żydów, wśród nich np. Jachiel Szachter, ukrywała się także w miasteczku. Pomógł mu znajomy policjant granatowy. *Ibidem*, s. 115–116.

⁷⁴ AYV, Relacje, sygn. O.3/3390, k. 9. Tę swoistą koegzystencję potwierdzał, nie znający relacji R., Henryk Ziółkowski „Lech”, żołnierz miejscowej placówki AK. H. Ziółkowski, *Ruch oporu w Chęcinach*, „Przemiany” 1978, 4/91, s. 12. Wspomina o tym także K. Urbański, *Zagłada*, s. 80.

⁷⁵ Podobnie omawiane zjawiska społeczne komentował S. Piątkowski, *Żydzi w Szydłowcu w latach II wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Żydzi szydłowieccy. Materiały z sesji popularnonaukowej 22 lutego 1997 roku*, Szydłowiec 1997, s. 122–126. O znaczeni kontaktów

i mieniem, które w razie potrzeby mogli spieniężyć. Michael Zelon, wysiedleńca z Płocka, który trafił do Bodzentyna w 1941 r. był wręcz zaskoczony swobodą, w porównaniu do sytuacji Żydów płockich, w jakiej funkcjonowała miejscowa społeczność żydowska⁷⁶.

Najmniej wiadomo o sytuacji Żydów zamieszkujących wioski Kreis Kielce. Jednym z najważniejszych świadectw mówiących o sytuacji tej części ludności żydowskiej jest dziennik Dawida Rubinowicza. Wydaje się, że jeszcze do jesieni 1941 r. położenie materialne Żydów wiejskich nie przedstawiało się najgorzej. Rubinowicz, oprócz oczywistych trosk związanych z postępującą drożyzną, strachem i codziennymi troskami, wyraźnie jednak wskazywał na elementy pozytywne, a zwłaszcza swobodę osobistą. Według relacji chłopiec wraz z rodzeństwem chodził na grzyby i jagody (także z polskimi dziećmi) oraz zbierał chrust w lesie⁷⁷.

Pogarszanie się warunków bytowych Żydów w Kreis Kielce następowało stopniowo, wprost proporcjonalnie do zarządzeń niemieckich. Szczególnie uciążliwy okazywał się zakaz poruszania, który uniemożliwiał prowadzenie działalności handlowej oraz zakup żywności poza miejscem zamieszkania, na wsi⁷⁸. Załamaniem sytuacji społecznej Żydów w Kreis Kielce nastąpiło w 1941 r. wraz z tworzeniem gett (proces połączony z gromadzeniem „rozproszonych” Żydów w większych skupiskach) oraz kolejną falą deportacji do poszczególnych miejscowości. W szczególnie ciężkiej sytuacji znaleźli się pozbawieni majątku i warsztatu pracy żydowscy przesiedleńcy z Płocka⁷⁹. Już sam proces zakwaterowania w nowym miejscu zapowiadał tragiczny w efekcie los. W Bodzentynie wysiedleńców umieszczono w synagodze. W jednej hali

handlowych dla Żydów w rejencji łódzkiej zob.: M. Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945*, Wiesbaden 2006.

⁷⁶ USC Soah Foundation, Relacja Michaela Zelona, <https://sfi.usc.edu/search-page?search=bodzentyn> [dostęp: 10 XII 2020]. Znośną egzystencję potwierdza również wstępne rozpoznanie akt stanu cywilnego. Z zachowanej księgi stanu cywilnego (USC) wyznania mojżeszowego dla Słupi Nowej wynika, że w 1940 r. nie odnotowywano zwiększonej śmiertelności Żydów, a liczba 7 zmarłych oscylowała wokół danych z okresu przedwojennego. Zob. Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Nowej Słupi, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Nowej Słupi, sygn. 8/31, *passim*; sygn. 8/32, *passim*; sygn. 8/33, *passim*.

⁷⁷ *Pamiętnik*, s. 26, 29, 30.

⁷⁸ AŻIH, Joint, sygn. 271, k. 5–6.

⁷⁹ Problematykę egzystencji omówiono w: *Wstęp*, w: *Archiwum Ringelbluma*, t. 15, s. 308–310; E. Zegenhagen, *Bliżyn*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A, *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012, s. 201; J. Kraemer, *Bodzentyn*, s. 202.

ulokowano 411 osób⁸⁰. Podobnie przebiegało dosiedlanie do innych gett w Kreis Kielce. W Daleszycach z braku jakichkolwiek warunków lokalitywnych wysiedleńcy spali na gołej ziemi bez sienników, bez żadnego okrycia⁸¹. W efekcie część z nich opuszczała miasteczko i udawała się do okolicznych miast i miasteczek, a nawet wsi⁸². Normą stało się dokwaterowywanie przesiedleńców do mieszkań innych Żydów, co prowadziło do przeludnienia i zamieszkiwania po kilka rodzin w jednym domu⁸³. W efekcie skierowanie do niewielkich osad setek ludzi generowało konflikty, a nawet niechęć i obojętność do przesiedleńców ze strony miejscowych Judenratów⁸⁴.

Napływ dużej liczby osób do małych i dość ubogich osad powodował naturalną zwyżkę cen na artykuły spożywcze na czarnym rynku⁸⁵. Jesienią 1941 r. w niektórych gminach brak środków żywnościowych występował również wśród miejscowej ludności polskiej, na co skarżył się Judenrat w Samsonowie⁸⁶. Wskazane zależności powodowały powszechne występowanie wśród przesiedleńców głodu i wyprzedawania rzeczy osobistych w celu zdobycia żywności. Sytuacja materialna znalazła odzwierciedlenie w błagalnych listach kierowanych przez płocczan do instytucji pomocowych i osób indywidualnych⁸⁷. Okupacja niemiecka rodziła wreszcie tragiczne dla Żydów paradoksy. Z jednej strony bowiem ludność wykorzystywano w różnych obozach pracy (zob. niżej), a z drugiej brak możliwości zarobkowania legł u podstaw tragicznej sytuacji płocczan⁸⁸. Ludzie ci na skutek ogólnego wycieńczenia wymagali ponadto pomocy medycznej. Cierpieli na wady sercowe, nabrzmienie kończyn czy wrzody. Działające w gettach ambulatoria nie mogły jednak sprostać tak szerokim potrzebom⁸⁹. Podobne zjawiska obserwowano we wszystkich

⁸⁰ AŻIH, ŻSS, Aneks, sygn. 211/85, k. 24.

⁸¹ *Ibidem*, k. 27.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ AŻIH, Relacje, sygn. 301/1557, s. 1.

⁸⁴ K. Urbański, *Zagłada*, s. 102. Pisze także o tym J. Kraemer w cytowanych tekstach.

⁸⁵ *Dok. Nr 8: List Lejzora Granata*, w: *Archiwum Ringelbluma*, t. 15, s. 330–332.

⁸⁶ O ludności żydowskiej, która wówczas przybyła do Samsonowa pisano jako o ludziach „bez żadnych środków do życia, [którzy] formalnie głodują”, w niewiele lepszej sytuacji znajdowali się zaś pozostali Żydzi w liczbie 84 osób. AŻIH, ŻSS, sygn. 211/939, k. 11.

⁸⁷ *Dok. Nr 7: List Chaima Flaksa*, w: *Archiwum Ringelbluma*, t. 15, s. 329–330.

⁸⁸ USC Soah Foundation, Relacja Michaela Zelona, <https://sf.usc.edu/search-page?search=bodzentyn> [dostęp: 10 XII 2020].

⁸⁹ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/537, k. 48. Co ciekawe, Bodzentyn w sprawozdaniu KOP Kielce charakteryzowano jako miejscowość „bogata” w odróżnieniu od pozostałych, w większości biednych. AŻIH, ŻSS, sygn. 211/538, k. 1.

innych osadach żydowskich Gór Świętokrzyskich: Bliżynie, Daleszycach, Łącznej, Suchedniowie, Słupi Nowej⁹⁰.

Na skutek ciężkich warunków mieszkaniowych, braku żywności oraz podstawowych środków higienicznych przez dzielnice żydowskie Kreis Kielce przetoczyło się kilka fal epidemii tyfusu. W kwietniu 1941 r. odnotowano epidemie w Bodzentynie, Łopusznie i Chęcinach. Koszty zabezpieczenia przed rozprzestrzenianiem się epidemii Niemcy przerzucali na ludność żydowską, a w przypadku nieuruchomienia szpitali grozili lokalnym strukturom ŻSS wysiedleniem do zamkniętego getta w Kielcach. Na polecenie władz niemieckich Judenrat w Bodzentynie zorganizował szpital epidemiczny dla 25 osób, przy czym leczyło się w nim przeciętnie około 40. Natomiast co najmniej 105 Żydów z Bodzentyna trafiło do szpitala w Kielcach. W czasie trwania epidemii umierało codziennie 8–10 osób⁹¹. W naturalny sposób choroby najbardziej dotykały osłabionych Żydów przesiedleńców. Wśród tej części ludności żydowskiej odnotowywano również największe straty osobowe. Kolejna fala epidemii wybuchła w Bodzentynie w czerwcu 1941 r. I tym razem najboleśniej odczuli ją wysiedleńcy z Płocka. Epidemia miała pochłonać dziesiątki osób (pod koniec czerwca 1941 r. zmarło około 100 płocczan)⁹². W Łopusznie w kwietniu 1941 r. zarażonych zostało około 10 proc. ludności (80 chorych na około 800 mieszkańców)⁹³. Dwie epidemie tyfusu wybuchły w Chęcinach (kwiecień i październik 1941 r.). Ogólnie odnotowano 62 przypadki w latach 1940–1941 oraz 78 w latach 1941–1942. Chorych z Chęcín odsyłało do Kielc, natomiast w Chęcinach utworzono kwarantannę dla rodzin zarażonych⁹⁴. Na przełomie sierpnia i września 1941 r. epidemia tyfusu dotknęła getto w Bliżynie. Do szpitala epidemicznego w Kielcach skierowano 22 osoby⁹⁵. Z kolei w Łopusznie na tyfus

⁹⁰ Dok. Nr 19, w: *Archiwum Ringelbluma*, t. 15, s. 348–349; Dok. 23, w: *ibidem*, s. 359; Dok. 24, w: *ibidem*, s. 360; Dok. Nr 59, w: *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 6, *Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bańkowska, Warszawa 2012, s. 178–181; Dok. nr 53, w: *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 24, *Obozy pracy przymusowej*, oprac. M. Janczewska, Warszawa 2015, s. 347–349. J. Kraemer, *Bliżyn*, s. 200–201. Ten sam dokument cytował A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 98.

⁹¹ J. Kraemer, *Bodzentyn*, s. 203; G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 119.

⁹² Dok. Nr 13: *List [Komitetu] Ziornkostwa Płockiego w Bodzentynie do Komitetu Ziornkostwa Płockiego w Warszawie*, w: *Archiwum Ringelbluma*, t. 15, s. 338.

⁹³ Zamożniejszych chorych umieszczono w szpitalach we Włoszczowie (10) i Radoszycach (6), biedniejszych wywożono do Kielc. I. Bożyk, S.J. Pastuszka, R. Turkowski, *op. cit.*, s. 393.

⁹⁴ J. Kraemer, *Chęciny*, s. 207–208.

⁹⁵ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/229, k. 35.

zmarło 8 osób⁹⁶. Poza tyfusem poważne zagrożenie dla życia stanowiły inne choroby, jak chociażby błonica, której 5 przypadków, w tym jeden śmiertelny, zauważono pod koniec 1941 r. w Łopusznie⁹⁷. Na terenach wiejskich, poza zamkniętymi skupiskami, zagrożenie epidemiczne było znacznie mniejsze. Według statystyk prowadzonych w gm. Samsonów, w latach 1940–1941 odnotowano zaledwie jeden przypadek duru brzusz- nego, dwa przypadki tyfusu oraz ani jednego czerwonki i gruźlicy⁹⁸.

Kolejny krok na drodze do fizycznej eksterminacji Żydów władze niemieckie postawiły 15 października 1941 r. poprzez ogłoszenie trze- ciego rozporządzenia o ograniczeniu prawa pobytu w GG. W świetle tego „prawa” Żydom, pod groźbą kary śmierci, nie wolno było opusz- czać dzielnic mieszkaniowych. Ta sama kara groziła tym, którzy udzielali Żydom schronienia. Dopiero 1 stycznia 1942 r. powyższe zarządzenie ogłosił kielecki kreishauptmann⁹⁹. Jednak w praktyce w Kreis Kielce już w listopadzie 1941 r. Żydzi z obszarów wiejskich w związku z opusz- czaniem dzielnic mieszkaniowych trafiali do więzienia w Kielcach (zob. niżej). Restrykcje wywołane tym zarządzeniem, poza oczywistym za- grożeniem życia w przypadku łamania zakazu, prowadziły do jeszcze większej pauperyzacji i depopulacji mieszkańców gett. Przypadki śmierci z wycieńczenia i głodu miały miejsce w Suchedniowie i Bodzentynie¹⁰⁰. Do lutego 1942 r. w Bodzentynie umierało 5–6 Żydów dziennie¹⁰¹. Biorąc pod uwagę relacje i przekazy z innych, wspomnianych wyżej miejsc, tam także musiały występować przypadki śmierć głodowej. Skala zjawiska jest jednak trudna do oszacowania. O sytuacji panującej w Łopusznie świadczyło aresztowanie jesienią 1941 r., pod zarzutem pokątnego han- dlu, prezesa delegatury ŻSS Jakuba Oblęgorskiego. Skazany został przez Sondergericht Kielce na 4 miesiące więzienia. Delegatura ŻSS podawała, że zmarł¹⁰².

Walczyć ze skutkami niemieckich prześladowań i pomagać spo- łeczności żydowskiej próbowały miejscowe delegatury Żydowskiej Sa- mopomocy Społecznej¹⁰³. Ich działalność nie jest przedmiotem analizy

⁹⁶ I. Bożyk, S.J. Pastuszka, R. Turkowski, *op. cit.*, s. 394.

⁹⁷ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/672, k. 6.

⁹⁸ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/939, k. 33.

⁹⁹ APK, AMK, sygn. 2642; „Anordnungsblatt für die Stadt und Kreishauptmannschaft Kielce” [„Dziennik rozporządzeń dla Starostwa Miejskiego i Powiatowego w Kielcach”] 1942, nr 1, s. 1–2.

¹⁰⁰ Zob. AYV, PC, sygn. O.6/110, k. 23; K. Urbański, *Zagłada*, s. 102.

¹⁰¹ J. Kraemer, *Bodzentyn*, s. 203 (na podstawie ŻSS).

¹⁰² Zob. Aneks.

¹⁰³ Dok. 73: *Protokół z wizytacji Komitetu Opiekuńczego Powiatowego w Kielcach*, w: *Archi- wum Ringelbluma*, t. 6, s. 243–245.

w niniejszym artykule. Warto jednak wspomnieć, że pod koniec 1941 r. na terenie Kreis Kielce działało 9 delegatur ŻSS: Białogon, Bliżyn, Bodzentyn, Chęciny, Daleszyce, Łopuszno, Skarżysko-Kamienna, Słupia Nowa, Samsonów¹⁰⁴ i Suchedniów.

Tab. 2. Żydzi korzystający z pomocy społecznej w 1941 r. w gettach prowincjonalnych Kreis Kielce.

Nazwa Delegatury ŻSS	Ogólna liczba mieszkańców żydowskich	Liczba osób ubiegających się o pomoc społeczną lub z niej korzystających	odsetek
Białogon	365	120	32,87
Bliżyn	579	456	80,31
Bodzentyn	3100	2080	67,09
Chęciny	3400	1500	44,11
Daleszyce	595	386	64,87
Łopuszno	949	380	40,04
Skarżysko	2482	732	29,49
Słupia Nowa	2129	1402	65,85
Suchedniów	2210	1115	50,45

Źródło: AŻIH, ŻSS, sygn. 536, k. 48.

Z przedstawionych danych wynika, że stosunkowo w najlepszej sytuacji znaleźli się Żydzi w Białogonie, gdzie mniej niż 1/3 mieszkańców korzystała z pomocy społecznej. Najtrudniejsze warunki panowały w Bliżynie, gdzie z pomocy społecznej korzystało aż ponad 80 proc. ludności żydowskiej, a następnie w Bodzentynie i Daleszycach, a więc w tych skupiskach żydowskich, do których władze niemieckie skierowały największą liczbę przesiedleńców. Ich liczba w połowie 1942 r. przedstawiała się następująco: Skarżysko-kamienna – 113, Bliżyn – 145, Bodzentyn 1010, Daleszyce – 297, Łopuszno – 167, Mniów 46, Morawica – 13, Samsonów – 185, Słupia Nowa – 575, Suchedniów – 605. Razem było to 3156¹⁰⁵.

Grabież i prześladowanie ekonomiczne

Istotny element tworzenia warunków prowadzących do fizycznej zagłady Żydów w Kreis Kielce stanowiła tzw. aryżacja mienia, czyli przejmowanie żydowskiej własności. Przywłaszczenia mienia Żydów dokonywali Niemcy zarówno w sposób spontaniczny, jak i planowy.

¹⁰⁴ Delegatura w Samsonowie powstała najpóźniej, bo w listopadzie 1941 r. AŻIH, ŻSS, sygn. 211/939, k. 26.

¹⁰⁵ AIPN GK, SMPK, 652/34, t. 4, k. 49–60, 121.

Wielokrotnie, o czym mowa w świadectwach Żydów, lokalni przedstawiciele policji niemieckiej czy władz cywilnych dokonywali samowolnych (niekontrolowanych) konfiskat i rekwizycji. Liczba takich „akcji” ze strony Niemców zwiększyła się jesienią 1941 roku¹⁰⁶. W innych przypadkach władze niemieckie nakładały na całe społeczności haracz, jak chociażby w Suchedniowie. W grudniu 1939 r. na tamtejszych Żydów nałożono kontrybucję w wysokości 500 tys. zł. (suma wydaje się zawyżona), a gwarantem jej wypłacenia byli zakładnicy¹⁰⁷. W listopadzie tego samego roku do zebrania 20 tys. złotych zmuszono Żydów chęcińskich¹⁰⁸. Różne napady i wymuszenia rabunkowe prowadzili w Daleszycach funkcjonariusze Forstschutzu. Ich postępowania było i tak traktowane jako łagodne w zderzeniu ze zbrodniami popełnianymi przez żandarmerię z Bielin¹⁰⁹.

Oprócz działań podejmowanych na „dziko”, bez jakiegokolwiek biurokratyizacji, już 1 listopada 1939 r. Niemcy utworzyli Urząd Powierniczy, który przejmował żydowskie majątki. Równocześnie lokalni przedstawiciele władzy okupacyjnej przystąpili do ewidencjonowania własności żydowskiej¹¹⁰. W Kreis Kielce w ramach powiernictwa przejmowano zarówno duże zakłady przemysłowe, jak i małe warsztaty, będące domeną lokalnej wytwórczości. Już do połowy 1940 r. większość nowostupskich Żydów straciło swoje dotychczasowe źródła dochodu na skutek przekazania ich interesów volksdeutchem i różnym polskim „komisarzom”¹¹¹. Pod zarządem komisarycznym znalazły się kamieniołomy w Piekoszowie, Ślichowicach i Nowinach, które objął Hans Kny¹¹². W zorganizowany sposób przejmowali Niemcy również tzw. majątek opuszczony. Na podstawie rozporządzenia kreishauptmanna Hansa Drechsela z 27 października 1941 r., (Rozporządzenie o konfiskacie z 24 stycznia 1940 r.) skonfiskowano jako „bezpieczne” przedsiębiorstwa należące do Żydów suchedniowskich: Mordki Judenherza, Izraela Orzecha, Arona Rozenberga, Henryka Rozenberga, Joska Szwarca, Moszka Bergmanna, Arona Winiarza oraz Szmula Singera z Łącznej (gm. Suchedniów)¹¹³. Konfiskacie podlegały

¹⁰⁶ USC Soah Foundation, Relacja Michaela Zelona, <https://sfi.usc.edu/search-page?search=bodzentyn> [dostęp: 10 XII 2020 r.].

¹⁰⁷ J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324.

¹⁰⁸ S. Bender, *In Enemy*, s. 71.

¹⁰⁹ AYV, Relacje, sygn. O.3/2973, s. 4; APK, SPK II, sygn. 2179, s. 29.

¹¹⁰ AIPN GK, SMPK, sygn. 652/85, k. 10 [gm. wiejska Korzecko miała swoją siedzibę w mieście Chęciny].

¹¹¹ J. Kraemer, *Stupia*, s. 313.

¹¹² K. Urbański, *Grabież*, s. 222–228.

¹¹³ APK, AMK, sygn. 2642; „Anordnungsblatt für die Stadt und Kreishauptmannschaft Kielce” [„Dziennik rozporządzeń dla Starostwa Miejskiego i Powiatowego w Kielcach”] 1941, nr 2, s. 7–9.

również majątki i dobra Żydów przesiedlanych do gett z dotychczasowych miejsc zamieszkania. W ten sposób władze niemieckie skonfiskowały warsztaty i domy Żydów białogońskich. Garbarnie Bekermanów i Tenenbauma przejął pod zarząd Bruno Hein, natomiast domy za pośrednictwem podległego kreishauptmannowi Zarządu Gmin wydzierzawiano Polakom¹¹⁴. Pod koniec 1941 r. Niemcy sięgnęli po żydowską odzież. Mowa o konfiskacie futer. Zarządzenie w tej sprawie zostało ogłoszone 25 grudnia 1941 r. W terenie konfiskatami zajmowali się żandarmi. Z kolei policjanci granatowi sporządzali listy przejętego mienia. Wyznaczano również podwozy do zwózki futer na posterunki żandarmerii¹¹⁵.

W przejmowanie żydowskiej własności w latach 1939–1941 włączyła się również grupa miejscowych Polaków. W pierwszych dniach wojny niechlubne postawy polskich mieszkańców, wbrew subiektywnym ocenom delatorów, nosiły wyraźne znamiona przestępczości popolitej, będącej efektem bezprawia i chaosu pierwszych dni wojny¹¹⁶. Niechętnie wobec Żydów postawy Polaków zanotowała w swojej pamięci Goldie Szachter-Kalib, z pobliskiego Bodzentyna¹¹⁷. Niewątpliwie natomiast pewna grupa Polaków, której liczebność nie jest możliwa do ustalenia, wykorzystywała wprowadzane przez władze niemieckie zarządzenia antyżydowskie do wzbogacenia się kosztem Żydów czy zamanifestowania swoich antyżydowskich przekonań i poglądów. W Chęcinach stanowisko jednego z treuhanderów objął niejaki Przybylski¹¹⁸. W Suchedniowie, wysiedleniec z Poznańskiego, Piotr Formanowicz, doprowadził do usunięcia rodziny Herling-Grudzińskich z młyna, tartaku, łąki i ziemi ornej. Formanowicz nie chciał zrezygnować z przejęcia dóbr, nawet mimo apeli kierowanych do niego przez przedstawicieli miejscowej polskiej elity¹¹⁹. Inny, nieznan z nazwiska Polak przejął majątek należący do Szechterów z Bodzentyna¹²⁰.

Niektóre działania związane z wyzyskiem ekonomicznym Żydów, realizowanym fizycznie przez Polaków, wynikały wprost z przymusu

¹¹⁴ M. Maciągowski, *op. cit.*, s. 119.

¹¹⁵ *Pamiętnik*, s. 38.

¹¹⁶ AYV, Relacje, sygn. O.3/2973, s. 2.

¹¹⁷ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 99. Jednocześnie ta sama Szachter-Kalib, pomijając zupełnie fakty historyczne, oskarżyła nauczycieli polskich w Bodzentynie o wprowadzenie zakazu uczęszczania do szkół dzieci żydowskich. *Ibidem*.

¹¹⁸ S. Meducki, E. Kosik, *op. cit.*, s. 89.

¹¹⁹ T. Domański, *Postępowania sądowe z dekretu z 31 sierpnia 1944 r. jako źródło do dziejów relacji polsko-żydowskich, ze szczególnym uwzględnieniem procesów tzw. sierpniówkowych na przykładzie powiatu kieleckiego*, w: *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania, kontrowersje, perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce–Warszawa 2021, s. 138.

¹²⁰ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 107–110.

nałożonego przez Niemców. Można tu jako przykładową wskazać działalność tzw. komisji kontyngentowych. Żydzi, podobnie jak Polacy, zobowiązani byli do dostarczania określonej ilości płodów rolnych. W związku z powyższym zdarzały się sytuacje rekwirowania bydła, nakładania kar przez członków komisji na Żydów niewywiązujących się z tych „obowiązków” czy też przymusowego tworzenia miejsc składowania produktów rolnych. Dalszych badań wymagałaby odpowiedź na pytanie, czy komisje w tak skomplikowanej rzeczywistości jednakowo traktowały Żydów i Polaków¹²¹.

Praca niewolnicza

Jednym z podstawowych celów niemieckiej polityki gospodarczej prowadzonej wobec GG była maksymalna eksploatacja poprzez zmuszanie Żydów do pracy niewolniczej. Wprowadzony ogólnie przymus pracy dla Żydów (26 października 1939 r.) znalazł, co oczywiste, zastosowanie w lokalnym, prowincjonalnym wymiarze. Szereg obozów, w których eksploatowano Żydów, zlokalizowano na obszarze dystryktu¹²². W Kreis Kielce rejestrację mężczyzn w wieku od 12 do 60 lat realizowano sukcesywnie na podstawie zarządzenia kreishauptmanna z 7 marca 1940 r.¹²³ System „poboru” niewolniczej siły roboczej w Chęcinach opisał A. Ryng: „U nas było tylko wojsko niemieckie [...]. I oni łapali ludzi do pracy. Zazwyczaj łapali rano. Ktoś idzie zarobić kilka złotych, a tu go łapią do roboty. Później Judenrat załatwił tę sprawę inaczej. Prezesem Judenratu był wówczas E[...]. Wyglądało to w ten sposób, że jeden Niemiec, wojskowy mieszkał u Gotlieba u Żyda. Ten Niemiec, który załatwiał ilość ludzi do pracy. I Żydzi zrobili z nim układ, a mianowicie

¹²¹ Przy okazji kontroli gospodarstw zdarzały się przypadki donosicielstwa na Żydów za działalność „nielegalną”. We wrześniu 1941 r. sołtys wsi Krajno, położonej między Bodzentynem a Kielcami, oskarżył tutejszych Żydów, w tym ojca Dawida Rubinowicza, o mielenie zboża dla Żydów z „dzielnicy” (prawdopodobnie Żydzi zamieszkujący getta przedostawali się na wieś by dokonać nielegalnego przemiału u współziomków). W efekcie ujawnienia tego faktu sołtys wraz z wójtem gminy zniszczyli żarna służące do nielegalnego przemiału. Dysponując tak skromną podstawą źródłową nie można jednoznacznie stwierdzić, na ile zachowanie owych urzędników wynikało ze strachu przed Niemcami w sytuacji ujawnienia „przestępczego” faktu, a na ile z niechęci wobec Żydów. *Pamiętnik*, s. 23, 36, 37, 40.

¹²² I. Gil, *The Exploitation of Jewish Labor in the Radom District During the First Months of the War*, https://www.academia.edu/35893421/The_Exploitation_of_Jewish_Labor_in_the_Radom_District_During_the_First_Months_of_the_war_1?email_work_card=title [dostęp: 15 IX 2021]. Autorka nie porusza problematyki funkcjonowania obozów przymusowych dla Żydów na obszarze Kreis Kielce.

¹²³ AIPN GK, SMPK, 652/85, k. 2.

co wieczór ten Niemiec podaje, ilu ludzi Niemcy potrzebują tego dnia do pracy, a Judenrat dostarcza te ilości, żeby nie łapać Żydów na ulicy. I to tak było codziennie. Przychodził żołnierz miał listę, np. potrzeba stu robotników, 80 młodych chłopców i 10 do kuchni. Ci ludzie szli rano i wieczorem przychodzili do domu. I tak to było do czerwca 1941 r. Ten Niemiec, który mieszkał u Gotlieba nazywał się – Mern¹²⁴. Nie wiadomo na ile rozwiązania wprowadzone w Chęcinach można uznać za reprezentatywne dla całości Kreis Kielce. Być może był to ewenement, niewątpliwie dawał jakąś namiastkę zorganizowania systemu „poboru” robotników bez obawy codziennych łapanek.

Podstawową formą eksploatacji ludności żydowskiej stanowiła budowa dróg oraz różnego rodzaju prace bezpośrednio w miejscu zamieszkania, zazwyczaj najcięższe. Przykłady takie zaobserwować można w Łopusznie, Bliżynie czy Słupi Nowej. W tej ostatniej miejscowości Żydzi, w sile około 100 ludzi, nadzorowani przez funkcjonariuszy OD, budowali kamienną drogę biegnącą ze Słupi na Św. Krzyż. Władze niemieckie zlokalizowały tam jeden z obozów dla kilku tysięcy jeńców sowieckich, których niemal w stu procentach, zagłodzili na śmierć w ciągu zaledwie kilku miesięcy. Natomiast 25 Żydów ze Słupi pełniło różnego rodzaju posługi, za co byli opłacani 5,20 zł dziennie¹²⁵. Do połowy 1940 r. Żydzi z Suchedniowa pracowali przy budowie dróg, wycinaniu drzew i rozładunku pociągów w skarżyskim Hasagu. Kiedy wprowadzono obowiązek wynagrodzenia, zostali zwolnieni¹²⁶.

Inną formę eksploatacji można dostrzec w Łopusznie, gdzie młodzież żydowską Niemcy wykorzystywali do pracy przy kopaniu rowów melioracyjnych i zbieraniu kłosów zbóż w miejscowym majątku ziemskim. Pracujących pilnowali żandarmi z miejscowego posterunku¹²⁷. Żydów z Bliżyna wykorzystywano w pracach żniwnych i leśnych, przy demontażu maszyn z Wytwórni Węgla Aktywnego, tworzeniu obozu dla jeńców sowieckich, oporządzaniu koni w stajniach niemieckich i rozładunku towarów przy stacji kolejowej w Bliżynie. Za powyższą pracę otrzymywali niewielkie wynagrodzenie lub pracowali za darmo¹²⁸.

W rejonie Kielc, już od przedwojnia znanym z wydobycia surowców mineralnych, żydowską siłę roboczą intensywnie eksploatowano w działających tutaj kamieniołomach i kopalniach. W kamieniołomach w Sitkówce, zlokalizowanych na terenie ówczesnej gminy Dyminy, w latach

¹²⁴ AYV, Relacje, sygn. O.3/3390, k. 7.

¹²⁵ J. Kraemer, *Słupia*, s. 314.

¹²⁶ AŻIH, Relacje, sygn. 301/1557, s. 1; sygn. 301/1157, s. 1.

¹²⁷ M. Maciągowski, Y. Kotlicki, *op. cit.*, s. 139.

¹²⁸ R. Falarowski, *op. cit.*, s. 290.

1940–1941 pracowali Żydzi z Chęcín, przypuszczalnie w liczbie 195 osób. Na miejscu w Chęcínach zatrudniano około 145–150 osób¹²⁹. W kamieniołomach w Gostkowie pracowali Żydzi z Bliżyna. Ludność żydowską zmuszono także do pracy w kamieniołomach Wiśniówka i Zagnańsk zlokalizowanych obok Kielc¹³⁰. Kolejny obóz pracy zorganizowano najprawdopodobniej przy kopalni pirytu „Staszic”, działającej w miejscowości Rudki obok Słupi Nowej. Skierowano tam 125 żydowskich robotników ze Słupi oraz około 30 z Bodzentyna, którzy trasę do obozu (ok. 18 km) pokonywali pieszo¹³¹. W końcu czerwca 1941 r. 72 Żydów z tej miejscowości pracowało w obozie pracy położonym „poza gminą”¹³². Z kolei 25 czerwca 1940 r. 250 młodych Żydów z Chęcín skierowano do obozu pracy w Cieszanowie na Lubelszczyźnie¹³³.

Przymus pracy obowiązywał także Żydów zamieszkujących poza gettami, na wsiach. Ludność żydowską, w tym dzieci, wykorzystywano powszechnie do odśnieżania dróg¹³⁴. Wiele rodzin żydowskich pracowało na prowizorycznych budowach, np. podając kamienie albo wykonując drobne prace remontowe. Wiadomo m.in. o sprzątaniu i malowaniu aresztu gminnego w Górnio¹³⁵. Żydów z terenu gm. Bieliny używano jako posługaczy na posterunku żandarmerii¹³⁶.

Nie ulega wątpliwości, że ze względu na trudne warunki oraz niedożywienie sytuacja przymusowych robotników była bardzo ciężka¹³⁷. W dramatycznym położeniu znaleźli się zwłaszcza wysiedleńcy z Płocka, którzy stanowili znaczny odsetek żydowskich pracowników z Bliżyna. Tak o ich sytuacji pisał miejscowy lekarz nazwiskiem Strzyg: „Uchodźcy pracują w kamieniołomach i na tartakach często ulegając rozmaitym wypadkom i zachorowaniom. U kilkunastu osób stwierdziłem w ciągu tego półrocza obrzęki pochodzenia głodowego (niedożywienie, brak

¹²⁹ AYV, PC, sygn. O.6/110, k. 29; J. Kraemer, *Chęciny*, s. 207.

¹³⁰ J.A. Młynarczyk, *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, Darmstadt 2007, s. 154; J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998, s. 153, 155.

¹³¹ J. Kraemer, *Suchedniów*, s. 324. „Gazeta Żydowska” 1940, 4, s. 4; M. Fuks, *Małe Judenraty w świetle „Gazety Żydowskiej” 1949–1942*, „BŻIH” 1983, 2–3/126–127, s. 182–183.

¹³² J. Kraemer, *Bodzentyn*, s. 202.

¹³³ J. Kraemer, *Chęciny*, s. 207; Szerzej o transportach Żydów do obozów pracy w 1940 r. na Lubelszczyźnie zob. S. Piątkowski, *Deportacje Żydów z dystryktu radomskiego do obozów pracy przymusowej na Lubelszczyźnie w 1940 r.*, „Almanach Historyczny” 1999, 1, s. 185–198 (tamże literatura); A. Rutkowski, *Hitlerowskie*, s. 111.

¹³⁴ *Pamiętnik*, s. 41–48.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 32–33.

¹³⁶ APK, SPK II, sygn. 2179, s. 3

¹³⁷ J.A. Młynarczyk, *Judenmord*, s. 154.

witamin)¹³⁸. Z kolei część zamożniejszych Żydów korzystała z możliwości zastępstwa. Dysponujemy takimi przykładami z Chęcín czy Słupi Nowej, gdzie do pewnego przynajmniej momentu pracę przy budowie drogi wykonywała biedniejsza część ludności¹³⁹.

Terror bezpośredni

Od początku okupacji terror fizyczny przeciwko Żydom skierowali funkcjonariusze, wskazanych wyżej formacji policji niemieckiej. Istnieje wiele świadectw mówiących o prześladowaniach i zbrodniach popełnionych w latach 1939–1941. W październiku 1939 r. żandarmi z Bielin podczas jednej z wypraw do sąsiedniej Słupi Nowej znęcali się nad Szmulem Janklem oraz jego synem Joskiem, któremu nożem ogolili brodę. Podczas tej samej obecności zażądali okupu w kwocie 20 tys. złotych¹⁴⁰. Wśród ich ofiar znalazła się nieznaną z nazwiska Żydówka przywieziona z Daleszyc i zamordowana w Bielinach¹⁴¹. W Chęcínach, jak pisali Kosik i Meducki, nie było tygodnia, aby funkcjonariusze niemieccy nie zamordowali jakiegoś Żyda¹⁴². Część zbrodni popełnionych na Żydach miała charakter spontaniczny, ad hoc, bez jakiejś wyraźnej przyczyny. Nieznanego z nazwiska Żyda z Bodzentyna, także w pierwszych miesiącach okupacji, Duncker zastrzelił na działce przy synagodze po uprzednim aresztowaniu go na cmentarzu żydowskim podczas modlitwy przy grobie żony.

Większość dostępnych przekazów, jest jednak nader ogólnikowa. Trudno na tej podstawie odtworzyć konkretne przypadki przemocy. Według Goldie Szachter-Kalib żandarmeria z Bielin początkowo przyjeżdżała dość często do Bodzentyna. Z biegiem czasu ich wizyty były coraz rzadsze, ograniczając się do poniedziałku, kiedy w miasteczku odbywał się targ¹⁴³. Podobną częstotliwość odwiedzin, nawet co do tego samego dnia tygodnia (poniedziałek), można zaobserwować dla Chęcín¹⁴⁴. Nieco inne natężenie „wizyt” żandarmerii z Bielin odnotowała Miriam Guterman w Daleszycach: „[...] w Bielinach, położonych niedaleko Kielc mieściła się żandarmeria niemiecka. Na czele tej żandarmerii stał

¹³⁸ AŻIH, ŻSS, sygn. 211/229, k. 35.

¹³⁹ E. Fąfara, *Gehenna ludności żydowskiej*, słowo wstępne M. Kuncewiczowa, Warszawa 1983, s. 337. Z „zastępstwa” korzystano powszechnie na obszarze dystryktu. A. Rutkowski, *Hitlerowskie*, s. 108; K. Urbański, *Zagłada*, s. 92.

¹⁴⁰ E. Fąfara, *op. cit.*, s. 336.

¹⁴¹ Archiwum Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie [dalej: AOK], sygn. Ds. 27/68, t. 2, k. 7.

¹⁴² S. Meducki, E. Kosik, *op. cit.*, s. 88.

¹⁴³ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 96.

¹⁴⁴ AYV, Relacje, sygn. O.3/3390, k. 10.

SS-man Dunkert [Duncker]. Za każdym razem gdy Dunkert [Duncker] przyjeżdżał do Daleszyc, zabijał on jakiegoś Żyda. I to były bardzo częste wypadki, bo to się zdarzało każdego tygodnia. I wtedy w strachu trzeba było dawać wielki okup, ażeby padła tylko jedna ofiara. W Daleszycach był Judenrat, który prowadził narady z żandarmerią. Mimo to, padały tu stale ofiary¹⁴⁵. Podobnie zachowanie bielińskich żandarmów oceniała, mieszkająca w Daleszycach Maria Michalczyk, żołnierz ZWZ, a jednocześnie kierownik miejscowej komórki wywiadu: „[...] od samego początku okupacji żandarmi z Bielin każdorazowo podczas swego pobytu w Daleszycach odwiedzali domy i sklepy żydowskie przeprowadzając tam rewizję i rabując wszystko co przedstawiało wartość”¹⁴⁶. Pogłoski o ich obecności prowadziły do paniki, porównywalnej z napadem bandyckim. Żandarmi przeprowadzali też akcje skierowane przeciwko wiejskim Żydom podczas wspólnych modłów. Jedno z takich wydarzeń miało miejsce w Górnem 15 października 1941 r. Część osób ujęto i skierowano do robót przymusowych¹⁴⁷. Innym razem żandarmi zatrzymywali podejrzane, ich zdaniem, osoby bezpośrednio w domach, przy czym część z nich całą pewnością po przesłuchaniach zwalniano¹⁴⁸.

Poczucie niczym nieograniczonej władzy ujawniało u niektórych żandarmów patologiczne skłonności. Polka, Anna Jaczkowska, zmuszona przez żandarmów z posterunku w Łopusznie do pełnienia funkcji sprzątaczkę wspominała: „Naprzeciw żandarmerii znajdowało się Getto. Nieraz po kryjomu ze swojej porcji dawałam Żydom trochę żywności, bo cierpieli oni tam głód. Ja nie miałam butów, jedna z Żydówek, córka rabi- na zrobiła mi z krajki drewniaki, za które jej zapłaciłam. Lauberscheimer dopytywał skąd mam drewniaki i ile zapłaciłam. Musiałam powiedzieć. Lauberscheimer z psem i jeszcze jednym żandarmem udał się do tej Żydówki. Później od niej dowiedziałam się, że zbił ją, a jej brata poszczuł psem, lecz widocznie Żydówka nie powiedziała, że jej pomagałam, bo nie było dalszego dochodzenia. Lauberscheimera bałam się, bo był on brutalny i sadystyczny. Widziałam z okna kuchni, jak Lauberscheimer zapalkami podpalał włosy Żydowi, który przyszedł do pracy, i śmiał się, gdy tamten kurczył się z bólu i usiłował zgasić włosy. Lauberscheimer bił go przytem nie pozwalając zgasić”¹⁴⁹. Inny przykład okrucieństwa wiąże się z historią niejakiej Janklowej, także z Łopuszna. Wracając

¹⁴⁵ AYV, Relacje, sygn. O.3/2973, s. 3–4.

¹⁴⁶ M. Michalczyk, *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982, s. 43. Okrucieństwo tego żandarma poświadcza wiele dokumentów niezależnie od siebie. Zob. m.in.: AYV, PC, sygn. O.6/110, k. 23.

¹⁴⁷ *Pamiętnik*, s. 35.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 27.

¹⁴⁹ AOK, sygn. Ds. 27/68, t. 2, k. 10.

z wyprawy po żywność została zauważona przez żandarmów. Najpierw ją pobili, a potem wrzucili do kojca, gdzie trzymali tresowanego wilczura. Wcześniej psa szkolono do zadawania ran ludziom. Zwierzę dosłownie rozszarpało Janklową, a jej krzyk słyszano w całym Łopusznie¹⁵⁰. Żandarmi z Łopuszna w 1940 r. zamordowali również 10 Żydów ukrywających się w bunkrze niedaleko wsi Korczyn. Dotychczas nie udało się ustalić, kim byli ci ludzie i dlaczego się ukrywali. Być może poszukiwano ich w związku z „nielegalną” w świetle „prawa” działalnością¹⁵¹.

Terror bezpośredni wobec Żydów na prowincji Kreis Kielce zdecydowanie przybrał na sile jesienią 1941 r. w związku z zaostrzeniem się ogólnej polityki antyżydowskiej i wprowadzeniem trzeciego zarządzenia o ograniczeniu prawa pobytu (zob. wyżej). Egzekwowanie zarządzenia przez sądy niemieckie (Sondergerichte) oraz formacje policyjne w terenie przynosiło kolejne ofiary śmiertelne wśród Żydów. 12 grudnia 1941 r. żandarmeria, przypuszczalnie z Bielin, zastrzeliła dwoje nieznanymi z nazwiska Żydów (kobieta i mężczyzna w dwóch różnych miejscach) na szosie biegnącej z Bodzentyna do Krajna. Dzień później, w tej samej okolicy, żandarmi zastrzelili kolejną osobę¹⁵². Za rzekome przekroczenie granic getta w Bodzentynie zastrzelony został przez żandarmerię chłopiec nazwiskiem Kornblum¹⁵³. W Stupi Nowej niektórzy Żydzi, usiłujący w nocy przedostać się na zewnątrz granic getta, ginęli z rąk komendanta żandarmerii Rittera. Nie znamy jednak konkretnych przypadków¹⁵⁴. Zbrodnicze piętno odcisnęła również działalność niemieckich sądów specjalnych. Do końca 1941 r. za opuszczenie gett na obszarach prowincjonalnych Kreis Kielce, Sondergericht Kielce skazał 4 osoby: dwie na kary śmierci (Szmul Zylberberg i Sura Joskowicz z Chęciny), a dwie na kary więzienia: Blimę Drewnianą (Chęciny, ur. 1929 r.) na 5 lat więzienia, a Icka Ickowicza (ur. 1924 r.) na 6 lat więzienia. W przypadku kar więzienia prawdopodobnie zaważył młody wiek „oskarżonych”. Z zapisów w księdze więźniów więzienia kieleckiego wynika również, że egzekucje, podczas których zamordowano m. in. Zylberberga i Joskowicz miały miejsce 2 i 3 lutego 1942 r. (przypuszczalnie w jednym z miejsc masowych straceń w Kielcach). Oprócz wymienionych osób pod zarzutem opuszczenia getta do więzienia kieleckiego trafili jeszcze: Juma Apel (Daleszyce), Chaim Szmul Sas (Dąbrowa, gm. Dąbrowa) Rywka Joskowicz, Szmul Wulfsztat, Ruchla

¹⁵⁰ M. Maciągowski, Y. Kotlicki, *op. cit.*, s. 139.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 141; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski et. al., Warszawa 1979, s. 291.

¹⁵² *Pamiętnik*, s. 37.

¹⁵³ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 111.

¹⁵⁴ J. Kraemer, *Stupia*, s. 314.

Ickowicz. Wszystkie te osoby miały zostać zwolnione na podstawie decyzji Sonergerichtu Kielce, ale trudno stwierdzić czy jest to informacja prawdziwa¹⁵⁵. Liczba osób, które zostały ujęte w związku z opuszczeniem getta, a następnie przekazane do więzienia kieleckiego, prawdopodobnie w ogóle nie oddaje rzeczywistej skali łamania przez Żydów zarządzenia z 15 października 1941 r. Dla porównania można dodać, że w styczniu 1942 r. zastrzelono 15 Żydów za opuszczenie getta w Skarżysku¹⁵⁶. Jak dotychczas wiarygodnie nie potwierdzono, aby bezpośrednich zabójstw Żydów na obszarach wiejskich Kreis Kielce, w latach 1939–1941, dokonywali funkcjonariusze Polnische Polizei¹⁵⁷.

Ofiary śmiertelne wśród Żydów pociągnęła za sobą również akcja związana z konfiskatą futer przeprowadzona przez policję pod koniec grudnia 1941 r. Z całą pewnością nie wszyscy Żydzi chcieli dobrowolnie oddać cenne odzienie¹⁵⁸. Potencjalny opór próbowano zdławić poprzez wzięcie zakładników, którzy mieli gwarantować sumienne wykonanie zarządzenia. Szczególnie tragiczne wydarzenia rozegrały się w Boże Narodzenie 1941 r. w Bodzentynie i Daleszycach. W Bodzentynie Niemcy przeprowadzili szeroką akcję z użyciem znacznych sił żandarmerii i policji granatowej, które otoczyły całe miasteczko, by nikt z niego nie wychodził i do niego nie wchodził. W trakcie akcji żandarmi zastrzelili dwie osoby, w tym Żyda złapanego podczas powrotu do miasteczka¹⁵⁹. Tego samego dnia w Daleszycach ofiarą gestapowców i żandarmów z Bielin padło 5 osób z rodziny Cytrynbaumów (ojciec Abraham, 3 synów i córka). Zadenuncjowano ich najprawdopodobniej właśnie w związku z ukrywaniem futer. Ojca rodziny, wraz z synami, zastrzelono w tartaku opodal Daleszyc, gdzie mieszkali, natomiast córkę w miasteczku¹⁶⁰. Do zabójstwa, w związku z akcją futrzaną, doszło także w Suchedniowie¹⁶¹.

Do podstawowych elementów bezpośredniego prześladowania Żydów w latach 1939–1941 zaliczały się niewątpliwie ściganie „nielegalnego”

¹⁵⁵ Zob. Aneks.

¹⁵⁶ A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 87.

¹⁵⁷ W trakcie powojennego procesu policjanta granatowego z Bodzentyna Stanisława A., w jednym zeznaniu pojawił się zarzut, iż A. „podobno zabił Żyda Pejsaka” podczas rabowania mienia żydowskiego, czyli najprawdopodobniej w 1941 r. Zarzut ten nie pojawił się jednak w akcie oskarżenia. AIPN Ki, SAK, sygn. 126/65, s. 98.

¹⁵⁸ Część rzeczy została ukryta lub przekazana do zaufanych Polaków. G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 111.

¹⁵⁹ AIPN Ki, SAK, sygn. 126/66, s. 81. Stanisław A. zeznał w innym miejscu, że morderstwa tego miał dokonać żandarm Duncker. *Ibidem*, s. 308.

¹⁶⁰ AYV, Relacje, O.3/2973, s. 3. Tragiczne wieści bardzo szybko rozniosły się po okolicy. Zanotował je także Dawid Rubinowicz. *Pamiętnik*, s. 39.

¹⁶¹ AYV, PC, sygn. O.6/110, k. 28.

handlu i innych wykroczeń natury gospodarczej (wytwórczość rzemieślnicza), ale także przestrzeganie noszenia przez Żydów opaski z gwiazdą Dawida oraz kontrolowanie jej stanu. Tymi czynnościami zajmowała się przede wszystkim Polnische Polizei, której posterunki, jak wcześniej napisano, znajdowały się w niemal każdej większej miejscowości Kreis Kielce. Działając z nadania niemieckich władz, funkcjonariusze PP wykonywali czynności służbowe najczęściej bez bezpośredniego, niemieckiego nadzoru. W ostatnich latach badania nad działalnością PP znacznie się zintensyfikowały. Ze względu na brak podstawowych dokumentów, wielu konkretnych przejawów aktywności policjantów granatowych wobec Żydów wciąż nie jesteśmy w stanie odtworzyć. Nie zachowała się żadna księga stacyjna obrazująca codzienną działalność PP w Kreis Kielce. Z punktu widzenia niemieckich celów, w pierwszej fazie okupacji PP miała odegrać podstawową rolę w izolowaniu Żydów od pozostałej ludności, a pośrednio w stopniowym ich wyniszczaniu. Nie wiadomo więc, nawet w przybliżeniu, czy i ewentualnie kogo i za co aresztowano, komu, ile i w jakiej kwocie funkcjonariusze wystawili mandaty. O codziennej pracy można wnioskować jedynie na podstawie strzępków informacji oraz *per analogiam* do innych posterunków w regionie kieleckim¹⁶². W zakres obowiązków PP wchodziły również rewizje i rekwizycje, z których jedna miała miejsce 18 czerwca 1940 r. w domu Rubinowiczów w Krajinie¹⁶³. Funkcjonariusze odpowiadali również za techniczne zorganizowanie dosiedleń Żydów do poszczególnych gett (furmanki, woźnice) oraz transporty wysiedleńców żydowskich ze stacji kolejowych do miejsc przeznaczenia, m. in. ze Skarżyska-Kamiennej do Bodzentyna¹⁶⁴. Niemcy obarczyli Polnische Polizei (współdziałała tutaj z OD) obowiązkiem kontroli zewnętrznych (choćby umownych) granic gett, by nikt ich nie przekraczał, oraz pilnowania porządku wewnątrz¹⁶⁵. Bardziej złożone pozostają odpowiedzi na pytanie o skuteczność (szczelność systemu) na prowincji. I znów brak dokumentów staje na przeszkodzie w udzieleniu jednoznacznych odpowiedzi. Jak przekonują źródła, granatowi za łapówkę „przymykali oczy” na przemyt towarów do getta, wystawiali przepustki uprawniające do wyjścia na zewnątrz. Innym, znanym sobie Żydom pomagali¹⁶⁶. Kontakty z „aryjską” stroną pozostawały ożywione. Wiadomo przecież, że w skupiskach żydowskich i gettach powszechnie

¹⁶² J. Grabowski, *Na posterunku*, s. 66 i n.; D. Palacz, *Policja Polska granatowa w Opocznie. Zakres oraz sposoby realizacji zadań*, w: *Policja granatowa*, s. 170–205.

¹⁶³ *Pamiętnik*, s. 22

¹⁶⁴ USC Soah Foundation, Relacja Michaela Zelona, <https://sfi.usc.edu/search-page?search=bodzentyn> [dostęp: 10 XII 2020].

¹⁶⁵ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 115

¹⁶⁶ AYV, Relacje, sygn. O.3/3390, k. 8; G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 107.

zajmowano się handlem, wytwórczością rzemieślniczą, kontynuowano w ten sposób przedwojenną działalność i wymianę handlową z okoliczną ludnością polską, co w tym okresie było zakazane, a co było podstawowym celem niemieckiej antyżydowskiej polityki. Wielu Żydów opuszczało potajemnie dzielnice, by zakupić żywność¹⁶⁷. W gettach dokonywano również nielegalnego w świetle prawa okupacyjnego uboju zwierząt czy przemiału zboża na prymitywnych żarnach¹⁶⁸. Tę koegzystencję dość wiernie oddają realia życia w Łopusznie: „Oficjalnie kontakty między Polakami i Żydami były zakazane. Ale znajomi utrzymywali je, dalej odbywał się handel. Polacy przywozili żywność, Żydzi zajmowali się nielegalnie rzemiosłem”¹⁶⁹.

Ważne uzupełnienie wiedzy w zakresie represjonowania społeczności kieleckich Żydów przynosi lektura ksiąg więzienia kieleckiego (więźniów karnych i śledczych) z lat 1940–1941, które ocalały z pożogi wojennej. Aresztowani, czasowo więzieni, a następnie skazani (lub zwolnieni), względnie w trybie administracyjnym wysłani do KL Auschwitz Żydzi pochodzili z większości gett zlokalizowanych na terenie Kreis Kielce oraz szeregu wsi. Łącznie w 1940 r. doprowadzono do więzienia kieleckiego 22 Żydów z obszarów prowincjonalnych, a w roku 1941 – 76. Szczegółowy rozkład represjonowanych przedstawia się następująco: Chęciny (25), Słupia Nowa (16), Mniów, Węgrzynów (gm. Mniów – 8), Zagnańsk, Odrowążek, Tumlin, Januszów (gm. Samsonów – 6), Daleszyce (8), Suchedniów, Łączna (gm. Suchedniów – 7), Łopuszno, Snochowice (gm. Łopuszno – 5), Bliżyn, Sorbin (gm. Bliżyn – 4), Białogon (3), Bodzentyn (2), Bieliny (2), Wola Jachowa, gm. Górno (3), gm. Morawica (3), Dąbrowa (2), a także z Borków (1) i Gilów (1). Za popełniane „przestępstwa” Żydów skazywał właściwy sondergericht, najczęściej ten z Kielc (w kilku przypadkach nie wpisano siedziby sondergerichtu), a postanowienie zatrzymania więźnia najczęściej wydawał prokurator przy Sondergericht Kielce. W jednym przypadku (Dora Rajzman) wpisano jako podstawę zatrzymania postanowienie Sądu Okręgowego w Kielcach. Jak można wnioskować z lakonicznej wzmianki w księdze chodziło o wydarzenia z 1938 r.¹⁷⁰. Wśród formacji policyjnych zlecających umieszczenie w więzieniu występowała placówka Sipo Kielce oraz posterunek Żandarmerii Kielce. Najczęściej również podawano, że więzień znajdował się do dyspozycji Sondergerichtu Kielce.

¹⁶⁷ B. Musiał (współpr. O. Musiał), *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019, s. 21–35.

¹⁶⁸ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 110; F. Fałara, *op. cit.*, s. 426.

¹⁶⁹ M. Maciągowski, Y. Kotlicki, *op. cit.*, s. 141.

¹⁷⁰ Zob. Aneks.

Formalne zarzuty postawione Żydom dotyczyły wykroczeń przeciwko niemieckiemu ustawodawstwu okupacyjnemu¹⁷¹. Część z nich pokrywała się z ogólnymi rozporządzeniami stanowionymi przeciwko całej podbitej ludności: kary za pobieranie zbyt wysokich cen, nielegalny handel, nielegalny ubój, garbowanie skór. Wśród przyczyn aresztowania podawano również zarzuty o charakterze kryminalnym – oszustwo i kradzież. Do tych zapisów podchodzić należy ostrożnie, ponieważ w warunkach terroru antyżydowskiego owym oszustwem mogły być podrabianie niemieckich dokumentów czy zdobywanie żywności. Pozostałe „kary” odzwierciedlały wyłącznie niemieckie rasistowskie ustawodawstwo antyżydowskie: ubój rytualny, brak opaski z gwiazdą Dawida, opuszczenie getta¹⁷². Paradoksalnie więc, Niemcy poprzez surowość ustawodawstwa antyżydowskiego zmuszali Żydów do jego łamania, by następnie łamiących prawo karać. Postawione zarzuty odzwierciedlają zjawisko biernego oporu, który w tym przypadku stawał się dramatyczną walką o życie. Niestety nie jesteśmy nawet w stanie podać przybliżonych relacji między liczbą zatrzymanych, a faktyczną „nielegalną działalnością”. Warto również zauważyć, że część osób skierowano do więzienia w Pińczowie, a z braku dokumentacji, dalszych losów nie możemy odtworzyć. Nie wiadomo, czy ludzi tych po odbyciu wyznaczonej „kary” zwalniano i kierowano do poprzednich miejsc zamieszkania, czy też ginęli w nieustalonych okolicznościach.

Polityka zbrodni prowadzona przez władze niemieckie spotykała się z oporem ze strony Żydów. Załączki konspiracji w gettach prowincjonalnych Kreis Kielce dostrzec można około połowy 1941 r., w oparciu o źródła pośrednie. W Słupi Nowej 10 września 1941 r. przeprowadzono wśród tamtejszych Żydów masowe aresztowania. Z powodu „postawy antyniemieckiej” do więzienia kieleckiego trafiło 7 osób¹⁷³. Ujęcie wspomnianych osób było najprawdopodobniej wynikiem zdrady ze strony miejscowych Żydów¹⁷⁴. Policja niemiecka przeprowadziła także aresztowania 16 sierpnia 1941 r. w Łopusznie¹⁷⁵. Pod zarzutem „państwopolitycznym” 7 grudnia 1941 r. aresztowany również został prezes Judenratu w Bodzentynie Froim Szachter. Polecenie zatrzymania wydała

¹⁷¹ J. Grabowski, B. Engelking *„Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942. „Żydów łamiących prawo należy karać śmiercią!”*, Warszawa 2010.

¹⁷² W kilku przypadkach niemożliwe okazało się odczytanie ręcznych zapisów i ustalenie przyczyny aresztowania.

¹⁷³ Zob. Aneks.

¹⁷⁴ J. Kraemer, *Słupia*, s. 313.

¹⁷⁵ Zob. Aneks.

kielecka Adst Sipo, a konkretnie Hans Wyrwich¹⁷⁶. Osoby aresztowane w Słupi Nowej, Łopusznie i Bodzentynie zostały zesłane do KL Auschwitz transportami z 15 września oraz 1 i 25 października 1941 r. Zmarły tam lub zostały zamordowane w ciągu kilku dni lub kilku miesięcy od daty przybycia do obozu¹⁷⁷. Pod koniec 1941 r. policja niemiecka, najprawdopodobniej gestapo, aresztowała w Chęcinach kilku komunistów¹⁷⁸. Nie jest znany ich dalszy los. Nie można więc wykluczyć, że Żydów tych zamordowano zaraz po aresztowaniu. Ogółem w okresie okupacji niemieckiej w więzieniu w Kielcach przetrzymywano (przez różne okresy) nieco ponad 16 tys. osób¹⁷⁹. Z imienia i nazwiska udało się ustalić nie mniej niż 98 Żydów pochodzących z terenów prowincjonalnych Kreishauptmannschaft Kielce, osadzonych tam pod różnymi zarzutami¹⁸⁰. Trudno wyrokować czy były to wszystkie żydowskie ofiary doprowadzone do więzienia w Kielcach i tutaj prześladowane.

ZAKOŃCZENIE

Obawy i strach przed Niemcami żywione przez Żydów przed wybuchem wojny okazały się uzasadnione. Po zajęciu ziem polskich przez armię niemiecką żydowscy mieszkańcy prowincji Kreis Kielce, jak też przesiedleńcy z innych części okupowanych ziem polskich, padli ofiarą wielu form represji i prześladowań: lżenia, tortur, uwięzienia, skierowania do obozu koncentracyjnego, morderstw oraz wymuszeń środków materialnych, konfiskaty mienia, wyniszczającej pracy. Kolejny rodzaj represji obejmowało objęcie upokarzającym prawem rasowym, ograniczeniami w zakresie podstaw egzystencji i zamknięcie w gettach, które chociaż miały w większości charakter otwarty (brak murów, ogrodzeń), to w miarę zbliżania się do momentu kulminacyjnego Zagłady, czyli akcji Reinhardt, stały się śmiertelną pułapką, z której nie było ucieczki. Niemieckie restrykcje wobec Żydów w latach 1939–1941 prowadziły wreszcie do powolnej eksterminacji pośredniej całego narodu. Zjawisko to przybierało różne formy: antyludzkich

¹⁷⁶ G. Szachter-Kalib, *op. cit.*, s. 110; APK, Więzienie Niemieckie w Kielcach [dalej: WK], sygn. 1930, k. 135. Szachter został wysłany do Auschwitz transportem z 11 XII 1941 r. i zmarł 29 I 1942 r. *Księgi pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyny 1940–1944*, red. F. Piper, I. Strzelecka, t. 1, Oświęcim 2006, s. 546.

¹⁷⁷ *Księga pamięci*, t. 1, s. 355–360.

¹⁷⁸ AYV, Relacje, sygn. O.3/3390, k. 10. Być może jednak chodzi o osoby aresztowane w kwietniu 1942 r. w ramach ogólnej akcji antykomunistycznej. Właściwy cel akcji polegał na zapobieżeniu potencjalnym próbom oporu. Zob. J.A. Młynarczyk, *Judenmord*, s. 256–257

¹⁷⁹ T. Domański, A. Jankowski, *op. cit.*, s. 308.

¹⁸⁰ Zob. Aneks.

warunków egzystencji (niedożywienie, głód, choroby, przeludnienie, brak podstawowych środków higienicznych), eksploatacji i wyzysku, kończących się śmiercią lub do niej prowadzących na skutek wycieńczenia wywołanego nadmierną pracą. W drastyczny sposób niemieckie zarządzenia odbijały się na sytuacji przesiedleńców, którzy w pierwszym rządzie padali ofiarą eksterminacji. Jako paralelnie można wskazać wyrywkowe obserwacje poczynione dla innych obszarów GG, np. Kreis Bilgoraj i Kreis Luków czy wspomnianego wcześniej Kreis Miechów. Również tamtejszych Żydów w latach 1939–1941 wykorzystywano do niewolniczej pracy w różnego rodzaju przygodnych obozach czy przy szarwarkach. Podobnie jak w Kreis Kielce szczególnie trudna sytuacja panowała w tych gettach i skupiskach, dokąd skierowano żydowskich przesiedleńców, a decydujący wpływ na pogorszenie się warunków bytowych i społecznych (pogłębienie się procesu eksterminacji pośredniej) odegrało „zamykanie” gett na przełomie 1941/1942 r.¹⁸¹

Warte również zaprezentowania na szerszym, komparatystycznym tle są ustalenia w zakresie liczby bezpośrednio represjonowanych Żydów. Na podstawie przedstawionych w niniejszym artykule danych trudno ocenić, jak te liczby prezentują się względem całego regionu, ponieważ dotychczas tak szczegółowych badań nie prowadzono. W kontekście procesu więzienia Żydów zwracają niewątpliwie uwagę przyczyny aresztowań, z których zdecydowana większość dotyczyła popełnienia wykroczeń przeciwko obowiązującym przepisom gospodarczym. Spuścizna aktowa niemieckiego więzienia pozwoliła również odślonić istnienie wśród społeczności żydowskiej prób organizowania oporu. Jest to jednak wiedza nieco „hasłowa”. Dalszych badań wymaga opisanie dynamiki i przebiegu zasiedlania poszczególnych gett. Nie wiemy kiedy Żydzi zamieszkujący tutejsze wioski zostali zmuszeni do zamieszkania w przyległych gettach, chociaż najbardziej prawdopodobne wydaje się, że proces ten przyspieszył w 1942 r. Być może mieszkańcy niektórych wiosek niemal do wybuchu akcji Reinhardt uniknęli tego losu. W świetle starszych badań przeprowadzonych przez Adama Rutkowskiego oraz nowszych ustaleń Jacka A. Młynarczyka można przypuszczać, że również w innych częściach dystryktu radomskiego proces koncentracji ludności żydowskiej odbywał się podobnie i związany był z postęпами w przygotowaniu Aktion Reinhardt¹⁸².

¹⁸¹ A. Skibińska, *Powiat biłgorajski*, w: *Dalej jest noc*, t. 1, s. 222–236; J.-Ch. Szurek, *Powiat lukowski*, w: *Dalej jest noc*, t. 1, s. 566–569.

¹⁸² A. Rutkowski, *Martyrologia*, s. 85–86; J.A. Młynarczyk, *Organizacja i realizacja „akcji Reinhardt” w dystrykcie radomskim*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 184–185.

Omówione zjawiska zgodne są na ogół ze znanym w literaturze przebiegiem Holokaustu w GG. Skąpa baza źródłowa wpływa jednak niekorzystnie na możliwość opisu w sposób szczegółowy wielu elementów niemieckich działań przeciwko Żydom z terenów prowincjonalnych. Nadal słabo uchwytnie są przykłady codziennych, „drobnych”, przypadków wymuszeń czy kradzieży na Żydach, ale też szersze statystyki w zakresie bezpośrednich przypadków morderstw Żydów. Nie można więc udzielić odpowiedzi na jedno z ważniejszych badawczo pytań, jak wielu przedstawicieli tej społeczności zostało zamordowanych na prowincji bez żadnych wyroków czy to na skutek samowoli policji niemieckiej, czy też przy próbie opuszczania getta, począwszy od jesieni 1941 r. Nie wiadomo, czy przypadki śmierci miały pojedynczy czy powszechny charakter oraz jaką rolę ogrywała w tych wydarzeniach policja granatowa, która, jak to wcześniej stwierdzono, miała głównie odpowiadać za realizację uszczelnienia gett.

ANEKS

Żydzi z gett prowincjonalnych Kreis Kielce osadzeni w więzieniu niemieckim w Kielcach w latach 1940–1941

Lp.	Nazwisko i imię	Data urodzenia lub wiek w latach	Miejsce zamieszkania	Rodzaj „przestępstwa”	Organ wydający wyrok lub decyzję o osadzeniu w więzieniu	Wysokość kary	Data osadzenia w więzieniu	Dalsze losy
1	Herszel Machtyngier	9 XI 1924 r.	Zagnańsk, gm. Samsonów	tajny ubój	Sondergericht [brak nazwy miejscowości]	1 rok domu poprawczego	w więzieniu osadzony 30 III 1940 r.	6 XI 1940 r. przekazany do więzienia w Wisniczcu
2	Machtyngier Zysman	1 IX 1922 r.	Zagnańsk, gm. Samsonów	tajny ubój	Sondergericht [brak nazwy miejscowości]	1 rok domu poprawczego	w więzieniu osadzony 30 III 1940 r.	6 XI 1940 r. przekazany do więzienia w Wisniczcu
3	Machtyngier Moszek	1894 r.	Zagnańsk, gm. Samsonów	tajny ubój	Sondergericht [brak nazwy miejscowości]	3 lata domu poprawczego	w więzieniu osadzony 30 III 1940 r.	6 XI 1940 r. przekazany do więzienia w Wisniczcu
4	Josek Lubelski	1912 r.	Chęciny	pobieranie wyskokich cen	Sondergericht [brak nazwy miejscowości] 6 V 1940 r.	1 ciężkiego więzienia	w więzieniu osadzony 6 V 1940 r.	–
5	Szrek Gella	Lat 55	Chęciny	pobieranie wyskokich cen	Sondergericht [brak nazwy miejscowości] 13 VI 1940 r.	3 miesiące więzienia	przybył z Chęcín, w więzieniu osadzona 9 V 1940 r.	karę odbył
6	Bekierman Abraham	14 VII 1910 r.	Daleszyce	pobieranie wyskokich cen	Sondergericht [brak nazwy miejscowości] 6 V 1940 r.	1 rok ciężkiego więzienia	przybył z Daleszyc, w więzieniu osadzony 27 I 1940 r.	przeniesiony do więzienia w Wisniczcu
7	Bekierman Mater	4 VIII 1908 r.	Daleszyce	pobieranie wyskokich cen	Sondergericht [brak nazwy miejscowości] 6 V 1940 r.	1 rok ciężkiego więzienia	przybył z Daleszyc, w więzieniu osadzony 27 I 1940 r.	przeniesiony do więzienia w Wisniczcu
8	Wintraub Ulta	Lat 49	Chęciny	pobieranie wyskokich cen	Sondergericht [brak nazwy miejscowości] 13 VI 1940 r.	3 miesiące więzienia	przybyła z Chęcín, osadzona 9 V 1940 r.	karę odbyła
9	Einbuszyc Frajdl	1909 r.	Chęciny	pobieranie wyskokich cen	Sondergericht [brak nazwy miejscowości] 13 VI 1940 r.	3 miesiące więzienia	przybyła z Chęcín, osadzona 9 V 1940 r.	karę odbyła
10	Śmiały Mendel	4 VI 1897 r.	Obice, gm. Morawica	handel pokątny	Prokuratur przy Sondergericht Kielce	3 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 VI 1940 r.	karę odbył
11	Szwarcfuter Berek	14 II 1920 r.	Odtoważek, Samsonów	handel pokątny	Prokuratur przy Sondergericht Kielce	6 miesięcy więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 IX 1940 r.	karę odbył

12	Oksenberg Abram	20 VI 1916 r.	Sorbin, gm. Bliżyn	pobieranie wyso- kich cen	Prokurator przy Son- dergericht [nie podano nazwy miejscowości]	6 miesięcy więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 IX 1940 r.	karę odbył
13	Goździnski Berek	20 V 1913 r.	Tumlin, Sam- sonów	handel pokątny	Prokurator przy Son- dergericht [nie podano nazwy miejscowości]	6 miesięcy więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 IX 1940 r.	karę odbył
14	Kocimorski Lejba	lat 76	Wola Jachowa, gm. Górno	nienoszenie opaski	Prokurator przy Son- dergericht [nie podano nazwy miejscowości]	10 dni aresztu	przybył z Woli Jacho- wej, osadzony w wię- zieniu 7 XI 1940 r.	karę odbył
15	Tenenbaum Szulim	3 III 1913 r.	Białogon	wykroczenie przeciw zarzą- dzeniu z 21 III 1940 r.	Prokurator przy Son- dergericht [nie podano nazwy miejscowości]	2 lata wię- zienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 2 IX 1940 r.	7 II 1941 r. wysłany do więzienia w Pińczowie
16	Tenenbaum Roza	1888 r.	Białogon	wykroczenie przeciw zarzą- dzeniu z 21 III 1941 r.	Prokurator przy Son- dergericht [nie podano nazwy miejscowości]	2 lata wię- zienia	przybyła z Kielc, osadzona w więzieniu 2 IX 1940 r.	27 XI 1940 r. zwolniona z powodu choroby na przerwę
17	Bekerman Wulf	20 X 1909 r.	Białogon	wykroczenie przeciw zarzą- dzeniu z 26 IX 1939 r.	Prokurator przy Sonder- gericht Kielce	3 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 4 IX 1940 r.	karę odbył
18	Kocimorska Fejgla	lat 68	Wola Jachowa, gm. Górno	nienoszenie opaski	Prokurator przy Sonder- gericht Kielce	20 dni aresztu	przyprawiona z Woli Jachowej, osadzona w więzieniu 28 XI 1940 r.	karę odbył
19	Kocimorski Rubin	lat 70	Wola Jachowa, gm. Górno	nienoszenie opaski	Prokurator przy Sonder- gericht Kielce	20 dni aresztu	przyprawiony z Woli Jachowej, osadzony w więzieniu 28 XI 1940 r.	karę odbył
20	Katecham Izrael	1 X 1919 r.	Suchedniów	kradzież	Prokurator Sądu Okreg- owego w Kielcach	6 miesięcy więzienia	przybył z Suchednio- wa, osadzony w wię- zieniu 18 XII 1940 r.	karę odbył
21	Podlinski Moszek	15 V 1894 r.	Łopuszno	nielegalny ubój i handel pokątny	Prokurator przy Sonder- gericht Kielce 9 I 1941 r.	4 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 28 XII 1940 r.	karę odbył
22	Podlinski Jusek	16 VIII 1919 r.	Łopuszno	nielegalny ubój i handel pokątny	Prokurator przy Sonder- gericht Kielce 9 I 1941 r.	4 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 28 XII 1940 r.	karę odbył

23	Joskowicz Izrael	22 VII 1907 r.	Dąbrowa, gm. Dąbrowa	wykroczenie gospodarcze	Prokurator przy Sondergericht Kielce 20 II 1941 r.	rok więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 16 II 1940 r.	25 VII 1941 r. przeniesiony do więzienia w Pińczowie
24	Gleidi Besla	11 VII 1902 r.	Morawica	[nie ustalono]	Sondergericht Kielce	6 tygodni więzienia	przyprawdzona z Morawicy, osadzona w więzieniu 25 II 1941 r.	karę odbyła
25	Tchórz Rajzla	Lat 35	Morawica	[nie ustalono]	Sondergericht Kielce	6 tygodni więzienia	przyprawdzona z Morawicy, osadzona w więzieniu 25 II 1941 r.	karę odbyła
26	Dora Rajzman	17 XII 1920 r.	Gniezdzińska gm. Zajączków	[?]	Sąd Okręgowy w Kielcach 1938 r.	6 tygodni więzienia	przybyła z Piekoszowa, osadzona w więzieniu 27 II [?]	5 V 1941 r. przeniesiona do więzienia w Pińczowie
27	Zilberg Majer	20 IV 1922 r.	Daleszyce	nienoszenie opaski	Sondergericht Kielce	2 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 6 V 1941 r.	karę odbył
28	Goldman Zajwel	15 V 1924 r.	Bieliny	nienoszenie opaski	Prokurator przy Sondergericht Kielce 22 V 1941 r.	2 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 6 V 1941 r.	karę odbył
29	ICKOWICZ Bojgla Fajgla	6 VIII 1917 r.	Chećciny	wykroczenie gospodarcze	Sondergericht Kielce 12 VII 1941 r.	6 tygodni więzienia	-	-
30	Feldman Herszek	15 III 1891 r.	Blizyn	nielegalny ubój	Prokurator przy Sondergericht Kielce 21 VI 1941 r.	8 miesięcy więzienia	przybył z Blizyna, osadzony w więzieniu 5 VIII 1941 r.	brak informacji
31	Rozenberg Szmul Lejzor	1 I 1888 r.	Blizyn	defraudacja (Unterschlagung)	Prokurator przy Sondergericht Kielce 16 VII 1941 r.	3 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 30 V 1941 r.	karę odbył
32	Kirszenbaum Szulim	15 IV 1900 r.	Chećciny	paserstwo (Hehlererei)	Prokurator przy Sondergericht Kielce 12 VII 41 r.	3 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 4 VII 1941	karę odbył
33	Fruchtman Chawa	1918 r.	Stupia Nowa	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce 12 VII 41 r.	8 miesięcy więzienia	przybyła z Stupii Nowej, osadzona w więzieniu 4 IV 1941 r.	15 XII 1942 r. przeniesiona do więzienia w Pińczowie
34	Zylberman Izrael	1914 r.	Nowa Stupia	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce 12 VII 1941 r.	8 miesięcy więzienia	przybył z Stupii Nowej, osadzony w więzieniu 4 IV 1941 r.	brak informacji

35	Białkowski Dawid	1911 r.	Nowa Słupia	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce 12 VII 1941	8 miesięcy więzienia	przybył z Stupi Nowej, osadzony w więzieniu 4 IV 1941 r.	brak informacji
36	Rozenbaum Moszek	20 VIII 1896 r.	Częciny	[nie ustalono]	Prokurator przy Sondergericht Kielce 26 VII 1941 r.	2 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 12 VII 1941 r.	brak informacji
37	Zylberman Szlama	1 V 1915 r.	Nowa Słupia	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce 12 VII 1941 r.	8 miesięcy więzienia	przybył z Stupi Nowej, osadzony w więzieniu 2 IV 1941 r.	brak informacji
38	Kac Nuta	12 I 1896 r.	Bieliny	[nie ustalono]	Prokurator przy Sondergericht Kielce Kielce, 15 VIII 1941 r.	rok więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 6 VIII 41 r.	4 XI 1941 r. wysłany do więzienia w Pińczowie
39	Szumul Singer	17 XII 1899 r.	Suchedniów	kradzież drzewa	Prokurator przy Sondergericht Kielce Kielce, 10 VI 1941 r.	2 miesiące więzienia	przybył z Suchedniowa, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r.	karę odbył
40	Szarkman Gela	10 VIII 1919 r.	Bodzentyn	-	Prokurator przy Sondergericht Kielce, 30 V 1941 r.	6 miesięcy więzienia	przybyła z Kielc, osadzona w więzieniu 18 IX 1941 r.	15 XII 1941 r. wywieziona do Pińczowa
41	Garfinkel Herszel	1921 r.	Białogon	nielegalny handel	Prokurator przy Sondergericht Kielce, 7 X 1941 r.	4 miesiące więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 4 X 1941 r.	brak informacji
42	Oblęgórski Jakub	10 V 1900 r.	Łopuszno	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce, 20 X 1941 r.	4 miesiące więzienia	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 4 X 1941 r. przez posterunek żandarmerii Łopuszno	brak informacji
43	Lawa Moszek	1874 r.	Częciny	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce, 20 XI 1941 r.	1,5 roku ciężkiego więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 30 X 1941 r.	brak informacji
44	Łkowitz Icek	2 I 1924 r.	Częciny	opuszczenie getta	Prokurator przy Sondergericht [bdm]	6 lat więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 18 XI 1941 r.	prawdopodobnie wywieziony do Pińczowa 31 III 1942 r.
45	Szłak Jochweta	ur. 15 V 1923 r.	Gilów	mienoszenie opaski	Prokurator przy Sondergericht Kielce [bd]	28 dni więzienia	osadzona w więzieniu 4 XII 1941 r.	odbyła 22 dni kary
46	Zylberg Szmul	1890 r.	Częciny	opuszczenia getta	Prokurator przy Sondergericht Kielc [bd]	kara śmierci	przybył z Częcין, osadzony w więzieniu 8 XII 1941 r.	karę śmierci wykonano 2 II 1942 r.

47	Estera Joskowicz	1928 r.	Chęciny	opuszczenie getta	Prokurator przy Sondergericht Kielc [bd]	3 lata więzienia	przybyła z Białogonem, osadzona w więzieniu 25 XI 1941 r.	brak informacji
48	Joskowicz Sura	1898 r.	Chęciny	opuszczenie getta	Prokurator przy Sondergericht Kielc [bd]	kara śmierci	przybyła z Kielc, osadzona w więzieniu 9 XII 1941 r.	karę śmierci wykonano 3 II 1942 r.
49	Rosencwajg Dwoira	1 V 1922 r.	Suchedniów	kradzież	Prokurator przy Sondergericht Kielc [bd]	3 lata więzienia	przybyła z Kielc, osadzona w więzieniu 18 XII 1941 r.	brak informacji
50	Lejzerowicz Mendel	1893 r.	Suchedniów	handel pokątny	Sondergericht Kielc [bd]	3 lata ciężkiego więzienia	przybył z Suchedniowa, osadzony w więzieniu 19 IV 1941 r.	15 IV 1942 r. przeniesiony do więzienia Sandomierza
51	Lejzerowicz Dawid	10 III 1897 r.	Suchedniów	handel pokątny	Sondergericht Kielc [bd]	3 lata ciężkiego więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 13 VI 1941 r.	przeniesiony do więzienia w Płocznowie [15 IV 1944 r. – raczej błędny zapis]
52	Kozienicki Chaskiel	2 III 1918 r.	Nowa Słupia	handel pokątny	Prokurator przy Sondergericht Kielce 12 VII 1941 r.	8 miesięcy więzienia	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 2 IV 1941 r.	brak informacji
53	Zylberg Pinkus	21 XI 1922 r.	Smochowice	nienoszenie opaski	Prokurator przy Sondergericht Kielce 17 X 1941 r.	6 miesięcy	przybył z Kielc	brak informacji
54	Milsztajn Pinkus	1905 r.	Bodzentyń	[nie ustalono]	Prokuratura Kielce	4 miesiące	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 11 XII 1941 r.	brak informacji
55	Drewniana Blima	1927 r. lub 1929 r.	Chęciny	opuszczenie getta	Prokurator przy Sondergericht Kielce 8 I 1942 r.	5 lat więzienia	przybyła z Białogonem, osadzona w więzieniu 25 XI 1941 r.	15 III 1942 r. przekazana do więzienia w Płocznowie
56	Goldszer Moszek	8 XII 1905 r.	Chęciny	[nie ustalono]	–	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 1 VI 1941 r.	rozkaz zwolnienia wydała Sipo Kielce
57	Rajs Jasek-Wólf	16 X 1901 r.	Chęciny	[nie ustalono]	rozkaz o przyjęciu do więzienia wydał posterunek żandarmerii Kielce, skazany przez Sondergericht	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 24 VII 1941 r.	brak informacji
58	Montcarz Berek ¹⁾	20 V 1911 r.	Januszów, gm. Zagnanek	brak informacji	Sondergericht Kielce	–	przybył z Łopuszną, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.

59	Żuchowski Chaim ²⁾	13 IV 1917 r.	Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
60	Żuchowski Icek ³⁾	29 III 1911 r.	Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
61	Żuchowski Majet ⁴⁾	17 VI 1885 r.	Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
62	Kuperberg Abram ⁵⁾	10 III 1918 r.	Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
63	Ścisłowski Gil ⁶⁾	24 I 1913 r.	Wegrzynów gm. Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
64	Ścisłowski Dawid ⁷⁾	1924 r.	Wegrzynów gm. Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
65	Sendrowicz Icek ⁸⁾	1890 r.	Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
66	Sendrowicz Abram ⁹⁾	10 III 1921 r.	Mniów	brak informacji	Sondergericht Kielce	-	przybył z Łopuszna, osadzony w więzieniu 16 VIII 1941 r.	skierowany do transportu z datą 1 X 1941 r.
67	Luffman Josek	15 I 1912 r.	Łopuszno	pokątny handel	posterunek żandarmerii Łopuszno	brak informacji	przybył 23 VIII 1941 r. z Łopuszna	według zapisu księgi więziennej zwolniony na podstawie decyzji Sondergericht Kielce (wyrok 16 X 1941 r.) zwolnienie 21 X 1941 r.
68	Markowicz Nuta Lejb ¹⁰⁾	28 V 1914 r.	Stupia Nowa	postawa antyniemiecka	brak informacji	-	przyprawadzony z Kielce, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	brak informacji o dalszych losach
69	Zylberman Chil-Jakób ¹¹⁾	25 VII 1909 r.	Stupia Nowa	postawa antyniemiecka	brak informacji	-	przyprawadzony z Kielce, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	skierowany do transportu do obozu koncentracyjnego

70	Lejbustiewicz Abram Berek ⁽¹²⁾	14 VII 1910 r.	Stupia Nowa	postawa antynie- miecka	brak informacji	-	przyprawdzony z Kielc, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	skierowany do transportu do obozu koncentracyj- nego
71	Libster Aron ⁽¹³⁾	16 III 1891 r.	Stupia Nowa	postawa antynie- miecka	brak informacji	-	przyprawdzony z Kielc, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	skierowany do transportu do obozu koncentracyj- nego
72	Klajner Mordka ⁽¹⁴⁾	30 I 1891 r.	Stupia Nowa	postawa antynie- miecka	brak informacji	-	przyprawdzony z Kielc, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	skierowany do transportu do obozu koncentracyj- nego
73	Kestenberga Szyja Abram ⁽¹⁵⁾	26 VII 1893 r.	Stupia Nowa	postawa antynie- miecka	brak informacji	-	przyprawdzony z Kielc, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	skierowany do transportu do obozu koncentracyj- nego
74	Rotbann Leon ⁽⁶⁾	15 IX 1897 r.	Stupia Nowa	postawa antynie- miecka	brak informacji	-	przyprawdzony z Kielc, osadzony w więzieniu 10 IX 1941 r. na podstawie rozkazu Sipo Kielce	skierowany do transportu do obozu koncentracyj- nego
75	Moszkowicz Leon	1921 r.	Częciny	kradzież	żandarmeria	-	przyprawdzony z Kielc, osadzony w więzieniu 13 IX 1941 r.	Zwolniony przez poste- runek żandarmerii 15 IX 1941 r.
76	Frydmann Szmul ⁽⁷⁾	15 III 1913 r.	Blizyn	nielegalny ubój	Sipo Kielce	-	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 IX 1941	skierowany do transportu do obozu koncentracyjne- go 25 X 1941 r.
77	Gipsman Kalna- -Lejb	1912 r.	Częciny	brak informacji	posterunek żandarmerii Kielce	-	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 IX 1941 r.	zwolniony na podstawie decyzji Sondergericht Kielce z 15 X 1941 r., zwol- niony 18 X 1941 r.
78	Gipsman Chaim Lejzor	1912 r.	Częciny	brak informacji	posterunek żandarmerii Kielce	-	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 IX 1941 r.	zwolniony na podstawie decyzji Sondergericht Kielce z 15 X 1941 r., zwol- niony 18 X 1941 r.

79	Laks Josek	17 IX 1918 r.	Chęciny	brak informacji	posterunek żandarmerii Kielce	brak informacji	przybył z Chęciny, osadzony w więzieniu 20 X 1941 r.	zwolniony 2 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], w więzieniu przebywał 58 dni
80	Lipmann Szlama ⁽⁸⁾	5 VIII 1923 r.	Stupia Nowa	doskonale oszustwo	Sipo Kielce	-	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 4 X 1941 r.	skierowany do transportu do obozu koncentracyjnego 25 X 1941 r.
81	Lipmann Kalma ⁽⁹⁾	3 I 1894 r.	Stupia Nowa	doskonale oszustwo	Sipo Kielce	-	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 4 X 1941 r.	skierowany do transportu do obozu koncentracyjnego 25 X 1941 r.
82	Sterenzys Izydor-Izrael	14 V 1902 r.	Borków gm. Szczecno	[nieczytelne]	Sipo Kielce	brak informacji	przybył z Borkowa, osadzony w więzieniu 9 X 1941 r.	zwolniony 2 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm] z tego samego dnia, w więzieniu przebywał 54 dni
83	Laks Itek Abe	1863 r.	Chęciny	brak informacji	-	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 24 X 1941 r.	zwolniony 2 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], w więzieniu przebywał 39 dni
84	Lewa Moszek	1874 r.	Chęciny	zawyzanie cen	posterunek żandarmerii Kielce	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 30 X 1941 r.	brak informacji
85	Apel Juma	25 XII 1923 r.	Daleszyce	opuszczenie getta	Sipo Kielce	-	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 20 XI 1941 r.	zwolniony 12 I 1942 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], przebywał w więzieniu 53 dni
86	Lejzorowicz Sura	26 VII 1926 r.	Daleszyce	pokątny handel	brak informacji	brak informacji	przybyła z Kielc, osadzona w więzieniu 20 XI 1941 r. do dyspozycji Sondergericht [bm]	brak informacji
87	Lejzorowicz Chawa	15 VIII 1924 r.	Daleszyce	pokątny handel	brak informacji	brak informacji	przybyła z Kielc, osadzona w więzieniu 20 XI 1941 r. do dyspozycji Sondergericht [bm]	brak informacji
88	Sas Chaim Szmul	14 X 1898 r.	Dąbrowa gm. Dąbrowa	opuszczenie getta	brak informacji	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu do dyspozycji Sondergericht [bm]	zwolniony 23 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], w więzieniu przebywał 28 dni

89	Joskowicz Rywka	10 V 1928 r.	Chęciny	opuszczenie getta	brak informacji	brak informacji	przybyła z Białogonu, osadzona w więzieniu 25 XI 1941 r. do dyspozycji Sondergericht [bm]	zwolniona 8 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], przebywała w więzieniu 12 dni
90	Wulfiszat Szmul	Lat 10	Chęciny	opuszczenie getta	brak informacji	brak informacji	przybył z Białogonu, osadzony w więzieniu 25 XI 1941 r. do dyspozycji Sondergericht [bm]	zwolniony 8 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], przebywał w więzieniu 12 dni
91	Ickowicz Ruchla.	1930 r.	Chęciny	opuszczenie getta	brak informacji	brak informacji	przybyła z Białogonu, osadzona w więzieniu 25 XI 1941 r. do dyspozycji Sondergericht [bm]	zwolniona 8 XII 1941 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm], przebywała w więzieniu 12 dni
92	Fajgenblat Szlama ^(a)	28 IV 1894 r.	Chęciny	nielegalne garbowanie	brak informacji	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 18 XII 1941 r. do dyspozycji Sipo	skierowany do transportu do obozu koncentracyjnego 29 I 1942 r.
93	Machtyngier Herszel	10 I 1914 r.	Daleszyc	ubój potajemny i pokątny handel	Sipo Kielce	brak informacji	przybył z Daleszyc do dyspozycji Sondergericht [bm], osadzony w więzieniu 22 XII 1941 r.	brak informacji
94	Wajsbrot Kopel	1 IV 1914 r.	Daleszyc	ubój potajemny i pokątny handel	Sipo Kielce	brak informacji	przybył z Daleszyc do dyspozycji Sondergericht [bm], osadzony w więzieniu 22 XII 1941 r.	brak informacji
95	Zylberg Jan-kiel-Aba	11 VII 1900 r.	Łączna gm. Suchedniów	kradzież	Sipo Kielce	brak informacji	przybył z Kielc, osadzony w więzieniu 24 XII 1941 r.	brak informacji
96	Rotfajgiel Chil	1904 r.	Stupia Nowa	brak informacji	brak informacji	brak informacji	przybył ze Stupi Nowej do dyspozycji Sipo, osadzony w więzieniu 26 V 1941 r.	zwolniony 5 I 1942 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu z 24 XII 1941 r.
96	Wajsztok Abram	1890 r.	Stupia Nowa	brak informacji	brak informacji	brak informacji	przybył ze Stupi Nowej do dyspozycji Sipo, osadzony w więzieniu 23 V 1941 r.	zwolniony 5 I 1942 r. na podstawie decyzji Sondergerichtu [bm] z 24 XII 1941 r.

- 1) Zn. w Auschwitz 13 XI 1941 r. W *Księdze pamięci* z dystryktu radomskiego wpisany jako Mancarz Berek. *Księga pamięci*, t. 1, s. 381.
- 2) Zn. w Auschwitz 2 XI 1941 r. W *Księdze pamięci* z dystryktu radomskiego wpisany jako Zuchowski Chaim Israel. *Ibidem*, s. 381.
- 3) Zn. w Auschwitz 7 X 1941 r. *Ibidem*, s. 382.
- 4) Brak informacji o dalszych losach. *Ibidem*, s. 381.
- 5) Zn. w Auschwitz 14 XI 1941 r. *Ibidem*, s. 381.
- 6) Zn. w Auschwitz 15 XI 1941 r. *Ibidem*, s. 381.
- 7) Zn. w Auschwitz 8 XI 1941 r. *Ibidem*, s. 381.
- 8) Zn. w Auschwitz 7 XI 1941 r. *Ibidem* s. 381.
- 9) Zn. w Auschwitz 31 X 1941 r. W *Księdze pamięci* wpisany jako Sendrowicz Abram Israel. *Ibidem* s. 381.
- 10) W aktach osobowych więźnia wpisano, że został skierowany do transportu z 15 IX 1941 r., a postanowienie o zatrzymaniu wydał Alfred Hempel z Adst Kielce 10 IX 1941 r. Brak nazwiska Markowicza w wykazie więźniów z tego transportu. Zob. APK, WK, 1756, Karta personalna więźnia, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 1; *ibidem*, Prośba o akceptację, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 3; *Księga pamięci*, t. 1, s. 355–360.
- 11) Transport do KL Auschwitz z 15 IX 1941 r. Zmarł w Auschwitz 6 XI 1941 r. *Ibidem*, s. 357.
- 12) Postanowienie o zatrzymaniu Lejbusiewicza wydał Alfred Hempel z Adst Kielce 10 IX 1941 r.. (Zob. APK, WK, sygn. 1718, Karta personalna więźnia, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 1; *ibidem*, Prośba o akceptację, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 3). Skierowany do transportu do KL Auschwitz z 15 IX 1941 r. Zmarł w Auschwitz 7 X 1941 r. *Księga pamięci*, t. 1, s. 356.
- 13) Brak informacji o dalszych losach. *Księga pamięci*, t. 1, s. 357.
- 14) Postanowienie o zatrzymaniu Klajnera wydał Alfred Hempel z Adst Kielce 10 IX 1941 r. (APK, WK, sygn. 1642, Karta personalna więźnia, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 1; *ibidem*, Prośba o akceptację, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 3). Brak informacji o dalszych losach. *Księga pamięci*, t. 1, s. 357.
- 15) Postanowienie o zatrzymaniu Kestenberga wydał Alfred Hempel z Adst Kielce 10 IX 1941 r.. (APK, WK, sygn. 1638, Karta personalna więźnia, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 1; *ibidem*, Prośba o akceptację, Kielce, 10 IX 1941 r., s. 3). Zn. w Auschwitz 8 X 1941 r. *Księga pamięci*, t. 1, s. 356.
- 16) Brak informacji o dalszych losach. *Ibidem*, s. 357.
- 17) Zn. w Auschwitz 6 XI 1941 r. *Ibidem*, t. 1, s. 459.
- 18) Postanowienie o zatrzymaniu wydał Referat IIIB Sipo Kielce. Jako powód wpisano „dokonane oszustwo”. Zn. w Auschwitz 3 XI 1941 r. (APK, WK, sygn. 1726, Karta personalna więźnia, Kielce, 4 X 1941 r., s. 1; *ibidem*, Prośba o akceptację, Kielce, 4 X 1941 r., s. 3). *Księga pamięci*, t. 1, s. 458.
- 19) Postanowienie o zatrzymaniu wydał Referat IIIB Sipo Kielce. Jako powód wpisano „dokonane oszustwo”. Zn. w Auschwitz 2 XI 1941 r. (APK, WK, sygn. 1725, Karta personalna więźnia, Kielce, 4 X 1941 r., s. 1; *ibidem*, Prośba o akceptację, Kielce, 4 X 1941 r., s. 3). W *Księdze pamięci* podano imię Kalma. *Księga pamięci*, t. 1, s. 458.
- 20) Zn. w Auschwitz 12 III 1942 r. W *Księdze pamięci* podano jako Feigenblat oraz że został wysłany transportem z 30 I 1942 r. *Księga pamięci*, t. 2, s. 585.

Źródło: APK, WK, sygn. 1140, Księga główna więźniów karnych z lat 1940–1942, poz. 109, 110, 112, 120, 121, 127, 136, 137, 224, 228–230 [wyżej są nazwiska zabranych 14 VI przez SS], 274, 276, 311, 312, 324, 331, 339, 352, 391, 397, 538, 568–570; 668, 693, 700, 701, 785, 778, 786, 813, 827, 843, 858–860, 874, 881, 969, 1003, 1355, 1389, 1423, 1481, 1483, 1486, 1504; *ibidem*, sygn. 1146, Księga główna więźniów śledczych z lat 1941–1943, poz. 39, 220, 830, 910, 972, 1040, 1127, 1237–1234, 1278, 1279, 1366–1369, 1372–1374, 1399, 1474, 1478, 1479, 1495, 1571, 1588, 1717, 1722, 1747, 1755–1759, 1843, 1866, 1868, 1899.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Akt Nowych:

Rząd Generalnego Gubernatorstwa, sygn. 1160.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej:

Der Stadt und Kreishauptmann Kielce [Starosta Miejski i Powiatowy w Kielcach], sygn. 652/49; 652/44, t. 1; 652/34, t. 4; 652/85.

Zbiór Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Akta badawczo-dochodzeniowe, sygn. 164/3202, t. 3.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Kielcach:

Sąd Apelacyjny w Kielcach, sygn. 126/66.

Sąd Wojewódzki w Kielcach, sygn. 128/173.

Archiwum Instytutu Yad Vashem:

Kolekcja Polska (Poland Collection), sygn. O.6/110.

Relacje, sygn. O.3/2973, O.3/3390.

Archiwum Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie:

Dokumentacja śledztw, sygn. Ds. 27/68, t. 2.

Archiwum Państwowe w Kielcach:

Akta Miasta Kielce, sygn. 2642.

Starostwo Powiatowe w Kielcach II, sygn. 2179.

Więzienie Niemieckie w Kielcach, sygn. 1642, 1638, 1718, 1756, 1726, 1725, 1930, 1140, 1146.

Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Nowej Słupi:

Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Nowej Słupi, sygn. 8/31, 8/32, 8/33.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego:

American Jewish Joint Distribution Committee. 1939–1941, sygn. 210/640, 210/271.

Relacje, sygn. 301/1557.

Żydowska Samopomoc Społeczna, Aneks, sygn. 211/85, 211/537, 211/215, 211/537, 211/297, 211/672, 211/977, 211/939, 211/939, 211/537, 211/229, 211/672, 211/939, 536.

Printed sources (Źródła drukowane)

Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 6, *Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bańkowska, Warszawa 2012.

Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 15, *Wrzesień 1939. Listy Kaliskie. Listy Plockie*, oprac. T. Epsztejn et al., Warszawa 2014.

Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 24, *Obozy pracy przymusowej*, oprac. M. Janczewska, Warszawa 2015.

Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 32, *Pisma rabina Szymona Huberbanda*, oprac. A. Ciałowicz, Warszawa 2017.

Fishman B.G., Fishman C.R., *A Lone Candle: Secrets Too Heavy To Bear*, [b.m.w.] 2011.

Jahrbuch Amt V (Reichskriminalpolizeiamt) des Reichssicherheitshauptamtes SS 1939/1940 [Berlin 1941].

I nie widziałem ich więcej wśród żywych... Pacyfikacja Michniowa 12–13 lipca 1943 r. w dokumentach i relacjach, wstęp i oprac. T. Domański, Kraków 2013.

Księgi pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944, red. F. Piper, I. Strzelecka, t. 1–2, Oświęcim 2006.

Leszczyński K., *Eksterminacja ludności na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Opracowanie materiałów ankiety z 1945 roku (województwa: białostockie, gdańskie i kieleckie)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1956, 8.

Mały rocznik statystyczny, Warszawa 1939.

Michalczyk M., *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982.

Pamiętnik Dawida Rubinowicza. Reszta nie jest milczeniem, Bodzentyn 2010.

Pietraszek „Zawisza” J., *Mój Samsonów (wspomnienia)*, red. I.S. Pietraszek, Kielce 2004.

Szachter-Kalib G., *Z Bodzentyna do Auschwitz i Bergen – Belsen*, [b.m.w.] 2009.

Press (Prasa)

„Amtsblatt des Chefs des Distrikts Radom im Generalgouvernement” [„Dziennik Urzędowy Szefa Dystryktu Radomskiego w Generalnym Gubernatorstwie”] 1941.

„Anordnungsblatt für die Stadt und Kreishauptmannschaft Kielce” [„Dziennik rozporządzeń dla Starostwa Miejskiego i Powiatowego w Kielcach”] 1941.

„Gazeta Żydowska” 1940.

Studies (Opracowania)

Alberti M., *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945*, Wiesbaden 2006.

Bender S., *In Enemy Land. The Jews of Kielce and the Region 1939–1946*, Boston 2018.

Bender S., *In Enemy Land. The Jews of Kielce and the Region 1939–1946* (maszynopis).

Berenstein T., Rutkowski A., *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1960, 38; cz. 2: „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1960, 39.

Borodziej W., *Terror i polityka. Policji niemiecka a polski ruch oporu w GG 1939–1944*, Warszawa 1985.

Bożyk I., Pastuszka S.J., Turkowski R., *Łopuszno na przestrzeni dziejów do 2018 r.*, Łopuszno-Kielce 2018.

Böhler J., *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, Kraków 2009.

Chrobaczyński J., „Nie odkrył się niesławą naród polski”. *Společne aspekty września 1939 roku*, Kraków 2002.

Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 1–2, Warszawa 2018.

Domański T., *Pierwszy rok okupacji niemieckiej Kielc*, w: *Stefan Artwiński (1863–1939). Życiorysy niepokornych*, t. 1, red. M. Jedynak, P. Wolańczyk, Kielce 2021.

Domański T., *Policja granatowa w Kielcach i powiecie kieleckim w latach 1939–1945*, w: *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce 2019.

Domański T., *Polnische Polizei w Kielcach. Zarys problematyki badawczej*, w: *100-lecie policji miasta Kielce*, red. D. Palacz, K. Wątopek, P. Zalewski, Kielce 2019.

Domański T., *Postępowania sądowe z dekretu z 31 sierpnia 1944 r. jako źródło do dziejów relacji polsko-żydowskich, ze szczególnym uwzględnieniem procesów łz. sierpniówkowych na przykładzie powiatu kieleckiego*, w: *Relacje polsko-żydowskie w XX wieku. Badania, kontrowersje, perspektywy*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce-Warszawa 2021.

Domański T., *Pozatetowa placówka policji niemieckiej w Bodzentynie w okresie II wojny światowej*, w: *Z dziejów Bodzentyna w okresie II wojny światowej. W 70. rocznicę pacyfikacji 1943–2013*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, M. Jedynak, Kielce 2013.

Domański T., *Wokół Wykusu. Żandarmi z posterunku w Suchedniowie*, „Wykus” 2013, 18.

- Domański T., Jankowski A., *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011.
- Falarowski R., *Gmina Bliżyn w czasie II wojny światowej*, w: *Dzieje Bliżyna*, red. K. Zemęła, P. Kardyś, Bliżyn 2010.
- Fafara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, słowo wstępne M. Kuncewiczowa, Warszawa 1983.
- Fuks M., *Małe Judenraty w świetle „Gazety Żydowskiej” 1949–1942*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1983, 2–3/126–127.
- Getter M., *Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Przegląd Policyjny” 1996, 1–2.
- Grabowski J., *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec 2020.
- Grabowski J., Engelking B., „Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942. „Żydów łamiących prawo należy karać śmiercią!”, Warszawa 2010.
- Grądzka-Rejak M., Namysło A., *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania*, w: *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Gruszczyński K., *Historia Ochotniczej Straży Pożarnej w Chęcinach*, Chęciny 2001.
- Hempel A., *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Korkuć M., *Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, w: *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ocieśa, Kielce 2019.
- Krupa B., *Historia krytyczna i jej „gabinet cieni”. Historiografia polska wobec Zagłady 2003–2013*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, 10.
- Kraemer J., *Bodzentyn*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A, *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012.
- Kraemer J., *Chęciny*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A, *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012.
- Kraemer J., *Stupia Nowa*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A, *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012.
- Kraemer J., *Suchedniów*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A, *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012.
- Koba-Ryszewska T., *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, w: *Z dziejów ziemi kieleckiej 1918–1944*, red. W. Góra et al., Warszawa 1970.
- Libionka D., *Powiat miechowski*, w: *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, t. 2, Warszawa 2018.
- Loose I., *Odkrycie prowincji w historii Holocaustu po 1945 r.*, w: *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
- Maciągowski M., *Spoleczność żydowska Białogonu*, w: *Z dziejów Białogonu*, red. J. Główka, M. Maciągowski, Kielce 2017.
- Maciągowski M., Kotlicki Y., *Sztetl Łopuszno – pamięć przetrwała. Shtetl Łopuszno – the memory survived*, Kielce 2004.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Majer P., *Policja Polska w Generalnym Gubernatorstwie. Kolaboracja z obowiązku i tego konsekwencje*, w: *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego w latach niewoli – „W obcym mundurze”*, red. L. Michalska-Bracha, M. Korybut-Marciniak, Warszawa 2013.
- Markowski M.B., *Udział ludności żydowskiej w życiu gospodarczym województwa kieleckiego w okresie międzywojennym*, w: *Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim. Materiały sesji naukowej w Starachowicach 17 X 1987 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1989.

- Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.
- Meducki S., Kosik E., *Martyrologia Żydów checińskich*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1986, 1–2/137–138.
- Młynarczyk J.A., *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, Darmstadt 2007.
- Młynarczyk J.A., *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, 1.
- Musiał B. (współpr. O. Musiał), *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.
- Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pili-chowski et al., Warszawa 1979.
- Palacz D., *Policja Polska granatowa w Opocznie. Zakres oraz sposoby realizacji zadań*, w: *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, Kielce 2019.
- Piątkowski S., *Deportacje Żydów z dystryktu radomskiego do obozów pracy przymusowej na Lubelszczyźnie w 1940 r.*, „Almanach Historyczny” 1999, 1.
- Piątkowski S., *Między obowiązkiem a kolaboracją. Policja „granatowa” w dystrykcie radomskim w latach 1939–1945*, w: *Z dziejów policji polskiej w latach 1939–1945*, red. E. Majcher-Ociesa, Kielce 2010.
- Piątkowski S., *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce polskojęzycznej prasy niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Radom 2013.
- Piątkowski S., *Organizacja i działalności Naczelnej Rady Starszych Ludności Żydowskiej Dystryktu Radomskiego (1939–1942)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, 3.
- Piątkowski S., *Polska ludność cywilna na Kielecczyźnie we wrześniu 1939 roku*, „Znad Kamiennej” 2009, 3.
- Piątkowski S., *Żydzi w Szydłowcu w latach II wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Żydzi szydłowieccy. Materiały z sesji popularnonaukowej 22 lutego 1997 roku*, Szydłowiec 1997.
- Renz R., *Spółeczność żydowska w miasteczkach Kielecczyzny w okresie międzywojennym*, w: *Ludność żydowska w regionie świętokrzyskim. Materiały sesji naukowej w Starachowicach 17 X 1987 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1989.
- Renz R., *Życie codzienne w miasteczkach województwa kieleckiego 1918–1939*, Kielce 1994.
- Rogowski P., Wójcicka E., *Kielce i powiat kielecki pod rządami Eduarda Jedamczika i Huberta Rottera na przełomie 1939–1940 r.*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2019, 8.
- Rutkowski A., *Hitlerowskie obozy pracy dla Żydów w dystrykcie radomskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1956, 17–18.
- Rutkowski A., *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, 15–16.
- Seidel R., *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2005.
- Silberklang D., *Refleksje na temat losu Żydów w okupowanej Polsce 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, 1(12).
- Starz M., *Zagnańsk, Samsonów, Tumlin, Ćmińsk. Z dziejów osadnictwa nad górną Bobrzą*, Kielce 1995.
- Swajdo J., *Między Wisłą i Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1795 roku*, Kielce 2005.
- Urbański K., *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003.
- Urbański K., *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

- Urbański K., *Grabież łąw. majątków bezpańskich należących do Żydów w Kielcach i powiecie kieleckim w okresie okupacji*, „Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2013, 14.
- Urbański K., *Organizacja życia mieszkańców okupowanych Kielc*, w: *Kielce przez stulecia*, red. M. Maciągowski, Kielce 2014.
- Urbański K., *Załąda Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- Wichert W., *Niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Zarys problematyki*, w: *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944), Część I, (1.09.1939–31.07.1940)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, 12(20).
- Zegenhagen E., *Bliżyn*, w: *Encyclopedia of camps and ghettos 1939–1945*, t. 2, cz. A, *Ghettos in german-occupied Eastern Europe*, red. M. Dean, M. Hecker, [b.m.w.] 2012.
- Ziólkowski H., *Ruch oporu w Chęcinach*, „Przemiany” 1978, 4/91.

Websites (Strony internetowe)

- Gil I., *The Exploitation of Jewish Labor in the Radom District During the First Months of the War*, https://www.academia.edu/35893421/The_Exploitation_of_Jewish_Labor_in_the_Radom_District_During_the_First_Months_of_the_war_1?email_work_card=title [dostęp: 15 IX 2021].
- USC Soah Foundation, *Relacja Michaela Zelona* <https://sfi.usc.edu/search-page?search=bodzenty> [dostęp: 10 XII 2020].

NOTA O AUTORZE

Tomasz Domański – dr, pracownik naukowy IPN. Zastępca redaktora naczelnego czasopisma „Polish – Jewish Studies”. Autor kilkudziesięciu artykułów naukowych i monografii. Zajmuje się problematyką zbrodni niemieckich popełnionych na terenie dystryktu radomskiego, relacjami polsko-żydowskimi w XX w., dziejami diecezji kieleckiej w XIX i XX w. oraz policją granatową. Ostatnio opublikował *Stan badań nad pomocą Żydom na okupowanych ziemiach polskich. Przegląd piśmiennictwa* (Kielce–Warszawa 2022, red. wspólnie z Alicją Gontarek).

ABOUT THE AUTHOR

Tomasz Domański – PhD, researcher at the Institute of National Remembrance. Deputy editor-in-chief of the „Polish Jewish Studies”. Author of dozens of scientific articles and several monographs. His research focuses on the issues of German crimes committed on the territory of the Radom District, as well as Polish-Jewish relations in the 20th century. He is also the author of works on the history of Kielce diocese in the 19th and 20th centuries and the navy blue police („policja granatowa”). Recently he published: *Stan badań nad pomocą Żydom na okupowanych ziemiach polskich. Przegląd piśmiennictwa* (Kielce–Warszawa 2022, eds. T. Domański, A. Gontarek).